

Др. Ђорђе Јанковић

Српске громиле

Београд

1998

Предговор

Књига пред читаоцима је прва археолошка монографија о прошлости Срба у раном средњем веку. Посвећена је громилама, остацима погребца из времена пре коначног покрштавања Срба. Громиле су углавном мање хумке, донекле различитог састава, које понекад садрже разне предмете. У њима нема остатака људских скелета. То се објашњава, како ће се видети, обичајима да се спаљени остаци покојника не сахрањују у земљу, већ изван громила. По правилу, раније су сличне хумке тумачене као гробови праисторијског или античког доба. Издавање средњовековних громила омогућава стварање прве стварне слике о Србима у раном средњем веку.

Громиле нису гробови у буквалном смислу речи. Упоређени са етнолошким, археолошки подаци указују на то да је изнад громила прављена дрвена творевина, у или на коју су могли бити полагани остаци покојника. Дакле, громила би могла бити тек “темељ” гроба. Поступак је само на први поглед нов и изузетан: такве гробове са урном уздигнутом на постољу имали су и Римљани. Други народи (у Индији и Индокини) пепео покојника расипају и не познају гроб.

Познато је да се обичаји везани за покојнике, односно претке, тешко мењају и дуго одржавају, па зато имају посебан значај за изучавање порекла народа. Код наших историчара и археолога прошао је незапажено податак о погребним обичајима Срба из средине X столећа, који је оставио арапски географ, филозоф и историчар Абу’л – Хасан’ Али ал – Мас’уди. Он је међу Словенима издвојио Србе и забележио да се Срби, као и Индуси, сахрањују спаљивањем. Треба напоменути да се и порекло српског имена, самоназива, код неких научника везује за Индију.

Раније, код нас нису тражена раносредњовековна гробља. Штавише, једва да је било покушаја истраживања раносредњовековних српских налазишта. Свесно занемаривање проучавања наше прошлости, још увек присутно, донекле се може објаснити наслеђем “научне” политике Титовог комунистичког режима. Српски национализам сматран је најопаснијим, па истраживање српске прошлости пре Немањића нису била пожељна. На то се надовезивала и околност да се изворно српски етнички простор – забележен у писаним изворима – у Титовој Југославији ширио највећим делом изван Републике Србије, односно у републикама Црној Гори, Босни и Херцеговини и у значајним деловима Хрватске. Тада се подразумевало да се у свакој републици самостално спроводи научно-истраживачка политика, тако да археолози из Републике Србије нису могли несметано да се теренски баве питањима српског порекла у другим републикама. Зато су се, за време краткотрајне независности у Крајинама, по први пут стекли услови за обављање истраживања, нажалост, без научних пројеката.

Врло је мало савремених података о балканским Србима у раном средњем веку. Отуда је сасвим разумљиво да су бледе и нејасне представе о пореклу и насељавању Срба на Балканско полуострво, изграђене на основу такође малобројних, више векова млађих података. Ти подаци, иако веома штури, сведоче не само о политичкој историји, већ и о простору који су Срби населили на Балканском полуострву.

Међу најстаријим је податак из *Анала* Франачког краљевства, односно *Ајнхардових анала*, у којима је, под 822. годином, забележено да Срби “држе велики део Далмације”. Под Далмацијом треба подразумевати римску провинцију, јер Анали користе појмове римске управне поделе. Та Далмација обухватала је простор од северозападне Албаније и Косова на истоку до Истре на западу и од Јадранског мора до Посавине. И византијски цар Константин VII Порфирогенит, средином X столећа, бележи да се српске кнежевине простиру у Далмацији коју су Срби добили за насељавање од цара Ираклија (610-641). Тада су Србе, по први забележени пут, крстили свештеници послани из Рима, али је ново покрштавање спроведено у време цара Василија I (867-886).

То значи да би код Срба требало да буде хришћанских гробова већ од прве половине седмог столећа, а да од последње четвртине деветог столећа више нема спаљивања покојника. Међутим, стари обичаји тешко су мењани, тако да много касније, и *Законик* цара Душана садржи забрану спаљивања покојника.

Простор на којем треба тражити раносредњевековна српска гробља морао би се, у великој мери, подударати са простором римске Далмације. Као што ће се видети, археолошка истраживања у том смислу потврђују, допуњују и објашњавају писане историјске податке.

Иако су писани подаци веома оскудни, нема сумње да се громиле морају временски одредити у период од насељавања Срба на Балканско полуострво до њиховог коначног покрштавања. Просторно их треба тражити, пре свега, на подручју римске провинције Далмације.

Увод

Међу савременим европским народима, спаљивање покојника у средњем веку било је особено само за Словене и Балте. Обично се мисли да се обичај спаљивања умрлих одржао код Словена тако дуго због тога што су они касно примили хришћанство. У неким крајевима тек у XI и XII столећу. Међутим, било је словенских племена која су сахрањивала, а не спаљивала покојнике и пре примања хришћанства. Германи су примењивали и сахрањивање и спаљивање умрлих пре примања хришћанства, па се може помишљати да су обичај спаљивања покојника источна германска племена прихватила под утицајем Словена, што није био случај са латинским племенима: они су спаљивали покојнике од праисторијских времена до III столећа нове ере. Зато и словенски погреб спаљивањем мора имати много дубљу позадину.

Обичај спаљивања покојника у Европи почиње да се шири од бронзаног доба. Гробља са урнама прво се појављују у Панонији, а одатле се шире у суседне области Европе – на Балканско полуострво, у Италију, Швајцарску, југоисточну Француску, јужну Немачку, Пољску. Приближно у то време у Европи се са истока шири становништво које изнад сахрањеног покојника насипа велику хумку. Те нове појаве у другом миленијуму старе ере повезују се са ширењем Аријеваца, предака Индоевропљана. Мешањем различитог становништва, археолошки препознатљивим кроз начин сахрањивања, дошло је до образовања већине савремених европских народа. Претке Словена треба тражити у том времену, а није искључено да су они

били и носиоци “индоевропеизације” на западу, у Европи.

Погреб код Словена

Словени се могу поуздано археолошки пратити до краја трећег и почетка другог столећа старе ере, односно од времена после келтског пустошења Европе. Велики обим разарања у време ширења Келта, у IV-III столећу старе ере, отежава установљивање археолошких веза Словена са старијим културама. Изглед словенског гроба за сада је успешно одређен на простору између Дњепра и Одре, на простору на којем су издвојене Зарубињецка култура на истоку и Пшеворска на западу.

Зарубињецка култура простирала се у сливу Дњепра и Јужног Буга.^[1] Датује се од краја III столећа старе до II столећа нове ере. За њу је особено сахрањивање пепела покојника у земљу. У неким случајевима, спаљене кости покојника сипане су на дно јаме, а у другим је коришћена урна. Покојник је спаљиван са ношњом, на посебном месту. Уз пепео је остављена храна – у посудама или ван њих – понекад одећа и украси са ношње, ретко оружје. Јаме су различитог облика, кружне и издужене.

Пшеворска култура простирала се од горњих токова Дњестра и Тисе до слива Одре.^[2] Датује се од почетка II старе до V столећа нове ере. По правилу, изгореле кости покојника су и у Пшеворској култури сахрањиване у земљу, али је често коришћена урна. У односу на гробове Зарубињецке културе Пшеворски се разликују и по већем броју уломака намерно ломљене грнчарије и чешћем полагању оружја и других гвоздених предмета у гроб. Нађени су и обично сахрањени покојници и хумке насуте изнад гроба.

У касноантичко доба, у III–IV столећу, Словени носе три значајније, веће културе. Поред Пшеворске, то су Кијевска и Черњаховска култура. У *Пшеворској култури* овог периода уочљиво је присуство Германа, што показују посебна гробља њихових сахрањених покојника. Смањује се количина прилога – уломака грнчарије, костију животиња и другог. *Кијевска култура* је чисто словенска, а наследила је Зарубињецку, мада захвата мањи простор (средњи и горњи слив Дњепра).^[3] Није довољно истражена, а позната гробља су са спаљеним покојницима сахрањеним у земљу. У гробну јаму стављају се остаци посмртне гозбе – животињске кости и уломци грнчарије. *Черњаховска култура* обухвата простор од Дњепра до Доњег Дунава, а носе је, поред Словена, Германи и Сармати.^[4] У заједничким гробљима, Германи су своје покојнике сахрањивали полагањем у раке, а Сармати су увек сахрањивали покојнике прво под хумке, а затим у равним гробљима. Словени су у Черњаховској култури издвојени гробовима са спаљеним покојницима. Изгорели остаци костију најчешће су једноставно полагани у кружне или издужене јаме, али нису ретке ни урне.

По облику гроба, издваја се *Култура карпатских кургана* (хумки) из краја II – V столећа.^[5] Простирала се између горњег тока Дњестра и изворишта Тисе. Сматра се да су њени носиоци били Словени и Дако-Гети. Овде су спаљени остаци покојника засипани великим хумкама, пречника око 10-20 метара. Сахрањивање је вршено на месту где је покојник спаљен, а кости су сакупљене на неком месту или у урну.

У касноантичко доба, спаљивање покојника примењивано је и у данашњим областима Румуније, Словачке, Чешке, Немачке.

Током V столећа, као последица хунске најезде, долази до значајних промена у словенској култури. Обично се мисли да је хунска најезда погодила пре свега Римско царство, а превиђа се да су Хуни, на не мањем простору, претходно разорили словенске земље. То

разарање је било толико темељно, да се често сасвим губи веза између материјалне производње пре и после Хуна. Опадање материјалне производње изазвано је и паразитском природом хунске привреде, што је навело Словене да се склањају у неприступачније пределе и производе само оно неопходно за преживљавање. Пошто је хунска опасност прошла средином V столећа, а германска племена се, углавном, преместила на територију Западног римског царства, започео је процес образовања раносредњовековне словенске културе.

По правилу, Словени током раног средњег века спаљују своје покојнике. Прелазно доба, V – VI столеће, није довољно познато, а већ у VI и VII столећу начин сахрањивања се разликује између појединих племена. Запажају се две велике скупине Словена: прва сахрањује спаљене остатке покојника у земљу, а друга скупина преко њих насипа хумке. “Равна” гробља користе се на југоистоку словенског простора, на Балканском полуострву, у Подунављу и даље до Дњепра, али су честа и у Пољској. Сва првобитна племена Јужних Словена примењују такав погреб. То је једини вид сахрањивања забележен у Бугарској, који се примењује до IV столећа,^[6] и такав начин сахрањивања установљен је и код Словена Пелопонеза^[7] и у околини Задра.^[8] Исти начин погребља примењиван је и даље на северозапад, до средњег Подунавља.^[9] Код нас су такви гробови нађени на више места у Подунављу и Посавини.^[10]

Насипање хумки примењивало се у словенским северозападним пределима, од северне Русије на запад до Полабља, а бројне су насуте хумке и у Чешкој.^[11] Најближе словенске хумке откривене су у северозападној Румунији, из VIII столећа.^[12] У Подунављу и на Балканском полуострву, појављу се и словенски хришћански гробови; лако се распознају само женски, по словенском накиту.^[13]

Током VIII-IV столећа, долази до значајних промена у словенском погребу. У Подунављу се прелази на сахрањивање покојника без спаљивања, вероватно под утицајем Обра и Бугара.^[14] У другим словенским областима сви почињу да насипају хумке, у почетку изнад спаљених остатака покојника, а касније део Словена сахрањује покојнике испод хумки, без спаљивања, што се одржава све до XII-XIII столећа.^[15] Са коначним прихватањем хришћанства, прешло се на савремени начин сахрањивања.

Писани извори о погребу

Података о погребу код Словена у раном средњем веку нема много. Углавном су их забележили Арапи, па се записи најчешће односе на њима најближе настањене Словене. За Арапе је спаљивање покојника било необично. Занимљиво је да у византијским изворима нису сачувани подаци о спаљивању Словена, чак ни код Прокопија, Теофилакта Симокате или код Псеудо-Маврикија, који су оставили много других значајних података о Словенима. Очигледно је словенски погреб из шестог столећа сматран сасвим уобичајеним, нечим што не треба посебно описивати. Тек Лав Ђакон бележи да су Руси 971. године спаљивали покојнике.^[16] Тада је такав погреб морао изгледати чудно, јер су Јужни Словени већ читаво столеће били покрштени и прихватили хришћанске погребне обреде.

Арапски извори сведоче о жртвама и храни која се спаљује са покојником, као и о женама које добровољно одлазе у смрт за својим мужевима. Самоубиство жена први бележе византијски извори у VI столећу: “И жене њихове су честите изнад сваке људске природе, тако да већина њих смрт својих мужева сматра сопственом смрћу и својевољно се задављују, не сматрајући животом живљење у удовиштву”.^[17] Исто бележе и западни извори.^[18] Описујући погребне обичаје Словена, Ростех бележи да жене нагрде себи руке и лице ножем (нарикаче), да се другог дана по спаљивању покојника сакупља његов пепео и ставља на хумку. После годину

дана, родбина умрлог приређује гозбу код гроба (даћа). Жена умрлог, ако жели да умре за њим, забије два стуба уз хумку, на који се стави попречна греда о коју се она обеси, а потом и њу спале. По Ростеху, приликом спаљивања покојника живи изражавају радост, јер је покојника прихватио Бог.^[19]

Масуди пореди погреб Срба са погребом Словена и Руса који живе у Хазарији, а који личи на погреб у Индији; спаљују се са јахаћим коњем, али за Србе бележи да спаљују владаре и вође (жупане), а за Русе да се спаљују са оружјем и накитом.^[20] У Индији су покојнике спаљивали и брамаисти и будисти, па то и данас чине, а такође ни једни ни други не подижу надгробне споменике. Приближно у исто време када и у Европи – негде у трећем миленијуму старе ере – у Индији се појављују гробови спаљених покојника, али подаци о погребу из каснијих времена нису ми познати.^[21]

За српски погреб, посебно је важан запис из руског *Предања о прошлим временима*, коначно обликован почетком XII stoleћа.^[22] “А Радимићи, Вјатићи и Северјани имали су општи обичај... И ако ко умре, приређивали су му тризну, затим су правили велику камару дрвета, полагали на њу мртваца и спаљивали, а после, скупивши кости, стављаху их у невелик суд и остављаху на стубовима уз путеве, како раде још и сада Вјатићи. Тог су се обичаја држали и Кривићи и други пагани, не знајући закон Божији, но сами себи правећи закон.” Необично је што овакав начин сахрањивања, који наводно примењују руска племена Радимића, Вјатића, Северјана и Кривића, није археолошки потврђен. Унутар гробова (хумки) ових племена, по правилу су налажени изгорели остаци покојника, што значи да нису били стављени “на стубове поред путева”.^[23] Насупрот томе, као што ће се видети, изгорелих остатака покојника нема унутар српских громила, па опис погребца из “Предања”, заправо, одговара најпре Србима, у светлу најновијих сазнања.

Истраживање словенских гробова раног средњег века

Прва откопавања раносредњеveковних словенских гробова почела су још у XIV stoleћу. У Русији је до краја прошлог stoleћа истражено око 20.0000 кургана (хумки) из времена пре коначног покрштавања руских племена.^[24] Приближно у исто време, започела су истраживања у Чешкој и Пољској.^[25] У балканским земљама ископавања су почела знатно касније, због турске окупације. Само су у Далмацији, тада под аустроугарском окупацијом, откривени први раносредњеveковни гробови у околини Книна,^[26] али се стручна ископавања врше тек после Другог светског рата. Тада је започео и систематски рад на истраживању средњеveковних гробаља у Бугарској, где су ископавана прва гробља спаљених покојника.^[27] У другим балканским земљама, на таква гробља наилазило се случајно. Најјужније гробље спаљених покојника, откривено је у Олимпији, на Пелопонезу.^[28] У Румунији је истражено слично гробље са преко 1.500 гробова.^[29] И у Мађарској се наишло на велико словенско гробље са спаљеним и сахрањеним покојницима.^[30]

Ископавања громила на нашем тлу започела су у време аустроугарске окупације. Вејсил Ђурчић је вршио 1896. године истраживања у Петровачком котару – односно у области Петровца, Унца и горње Уне.^[31] Међутим, он је истраживао те громиле као налазишта праисторијског доба. Откопао их је тридесетак и само у неколико нашао сахрањене покојнике. Закључио је да су оне код Петровца заправо само обичне гомиле камена, које су, по његовом мишљењу настале чишћењем ливада.^[32] Документацију о громилама без покојника није објавио, а само је у једној нашао праисторијски гроб.^[33] У Цимешама код Петровца, у неколико громила открио је скелете. Пар наруквица, укосницу и друге нађене предмете (уп. стр. 49 – 52), датирао је у римско, односно у доба сеобе народа. В. Ђурчић није дао право објашњење за

постојање таквих хумки. Тако је прво откопавање средњевековних тумула, односно српских громила на нашем тлу, остало неуочено. Много касније, приређивачи *Археолошког лексикона Босне и Херцеговине* (1988), сматрали су да ова налазишта и открића В. Ћурчића не треба ни споменути.^[34]

Нешто раније су започета истраживања праисторијских тумула (громила) у другим областима окупиране Босне и Херцеговине. Том приликом наилазило се на римске, касноантичке и раносредњевековне предмете, али се у овој књизи неће преиспитивати ти старији налази. За то је потребно истраживање другачије врсте.

Између два светска рата се за громилама, односно хумкама, трагало једино као за праисторијским гробовима, а истраживања етнолога су најпре показала да је реч о погрешном схватању, па Јован Ердељановић бележи да би громиле могле бити стари српски гробови.^[35] То је закључио на основу подударности распореда громила са положајима савремених српских насеља, као и на основу сачуваних предања о громилама.

Словенска археологија код Јужних Словена заправо је настала после Другог светског рата. У Другој Југославији је ова дисциплина тек формирана код нас, почев од увођења студија археологије на Филозофском факултету, оснивања Археолошког института, итд. Резултата у области ранословенске и српске средњевековне археологије било је мало, а ретка открића била су изложена брзом забораву. Словенски налази, својом скромном природом, нису привлачили истраживаче. Неке хумке и гробови у Републици Србији датовани су у рани средњи век.^[36] Још 1959. године је Павао Анђелић, као ранословенску, означио једну громилу коју је случајно открио код Коњица и потом је делимично истражио (стр. 40 – 41).^[37] То је била прва громила откривена на тлу бивше Југославије, временски опредељена у рани средњи век. Међутим, мало због тога што нису нађене људске кости, мало због лоше документације, а можда и због других, ненаучних-идеолошких разлога, ово значајно откриће прошло је незапажено. Ни ово налазиште није нашло своје место у *Археолошком лексикону Босне и Херцеговине*.

Наша археологија, равнодушна према словенској и српској прошлости, није посветила дужну пажњу ни проучавањима Словена у Пољској, где се иначе тражи и српска постојбина.^[38] Многобројне старе и нове податке о раносредњевековним словенским гробљима у Пољској прикупила је Хелена Зол-Адамикова и објавила 1975. године.^[39] У својој књизи је навела и податке о неколико гробаља са курганима (хумкама) у којима, за разлику од већине других таквих гробаља, није било остатака изгорелих људских костију (Бјелогора, Липско, Бјаловиешка пушћа и друга). Гробаља са таквим хумкама нису особена за Пољску и најсличнији су громилама које су истраживали В. Ћурчић и П. Анђелић.

Седамдесетих година XX столећа, започела су у Румунији заштитна истраживања у области будућег језера хидроелектране “Ћердап II”. Том приликом су румунски археолози В. Боронанц и I Стинге открили гробље са громилама на Великом Острву, које се налази у Дунаву, између Неготина и Кладова.^[40] Истражено је пет громила у којима није било људских костију (стр. 13-18). На основу веће количине нађених предмета, пре свега уломака грнчарије, ове громиле су датоване у VII столеће, али нису приписане Словенима, већ романизованом, аутохтоном становништву.^[41] Нешто касније, у склопу сличних заштитних радова, вршио сам истраживања два насеља истог времена на десној обали Дунава, од којих је једно наспрам Великог Острва.^[42] Моје трагање за громилама на десној обали Дунава није уродило плодом. Може се претпоставити да су, ако их је и било, уништене обрадом земље. На Великом Острву су сачуване, јер тамо тло није било обрађивано.

У исто време, објављени су и подаци о громилама истраженим у Гароу, у источној

Немачкој.^[43] Уломцима грнчарије и накитом, они су датовани у VIII-X столеће. Овим истраживањем, поуздано је потврђен обичај излагања спаљених остатака покојника изнад громила (стр. 87 – 90). Наиме, нађене су изгореле људске кости, али само у површинском слоју хумуса на громилама. Ту су доспеле накнадно, са некаквих дрвених творевина, подигнутих над громилама. Темелји стубова и грађевина нађени су у основама громила у Гароу. Помоћу тих открића, истраживач Гинтер Венцел исправио је погрешна тумачења неких раније истраживаних хумки у суседним крајевима и оправдано их приписао Словенима.^[44]

Као ни Х. Зол-Адамикова, ни Г. Венцел не спомиње такав начин сахрањивања из *Предања о прошлим временима*. Такав начин сахрањивања, у *Предању* приписан Радимићима, Вјатићима, Северцима, Кривићима и другим паганским племенима, за сада није установљен код тих племена.^[45] Спорадично, у мањој или већој мери, појављују се код појединих племена и кургани без остатака покојника. Није искључено да се приликом старих истраживања грешило, да су можда изгореле кости животиња погрешно сматране људским, или да је било других грешака. Међутим, такве грешке су искључене у савременим ископавањима, па податак из *Предања о прошлим временима* није једноставно објаснити.

Околност да су ове типично средњевековне громиле нађене у сливу Лабе, на Неретви, Унцу, па и на Дунаву, указивала је на то да су носиоци оваквог начина сахрањивања Срби: управо се Срби спомињу у тим областима, а на простору римске провинције Далмације до сада нису забележени други начини словенског сахрањивања (осим у самом Приморју). И у Пољској се такве громиле налазе у областима где се траже преци Срба. Зато сам трагање за археолошким траговима Срба започео у западним пределима Републике Србије, односно на источном крају римске Далмације. Међутим, покушаји покретања систематског рада нису успели.^[46]

Значајан подстрек у трагању за громилама било је откриће раносредњевековне грнчарије у једној хумци у Љутићима код Пљеваља, при истраживањима Драгослава Срејовића из 1988. године.^[47] Наредне, 1989, захваљујући председнику Одбора за Косово и Метохију Српске академије наука и уметности Антонију Исаковићу, започео сам рад на пројекту “Средњевековне жупе на северној страни Шаре”. Тада је на високом планинском превоју између Сиринићке жупе и Призрена откривено гробље са громилама, од којих су две пробно ископаване. Исте године, захваљујући љубазности Д. Срејовића и његових сарадника, истражио сам једну громилу у Љутићима. Нажалост, наредне године Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ, није наставио рад на овом пројекту, па су та истраживања остала незавршена. Слично је било и са истраживањима у Љутићима. Током 1991. године, обавио сам, уз помоћ волонтера, ископавања на четири громиле, али без новца ископавања нису могла да се наставе наредних година.

Пошто је постало јасно да се средњевековне хумке шире управо у Рашкој области, почев од Лепенца на истоку, до Неретве на западу, наметнуло се питање где све има громила у границама римске Далмације, са обзиром на писане податке о томе да Срби настањују велики део Далмације. Односно, питање је било докле се громиле простиру на запад и да ли их има у области Срба на извору Уне, за коју се мисли да су је Срби населили одмах по доласку у ове крајеве.^[48] Приликом испитивања у јесен 1991. године, открио сам громиле поред Србског кланца, над јужним излазом из жупе Срб (око извора Уне). Тиме је постало очигледно да се распоред громила подудара са писаним подацима о српском распрострањању на Балканском полуострву у раном средњем веку. Том приликом су уочена и гробља са громилама код Петровца, Дрвара и Грахова, некад забележена од В. Ђурчића, а тада су прикупљени и усмени подаци о громилама у широј околини Книна.

Услови за почетак археолошких истраживања громила остварени су тек 1993. године,

када је екипа Свесловенског савеза (непрофитне и невладине организације из Београда), састављена од археолога и студената археологије, обавила ископавања у Босанској и Книнској крајини. Радило се у области Петровца, Дрвара, Грахова, Срба и Книна. Истражено је, у мањој или већој мери, 17 громила. Посебно изненађење је било потврђивање постојања громила код Книна, јер то одудара од писаних података о југозападним границама Срба у X столећу. Исте године, прегледане су и друге области некадашње римске провинције Далмације – Требиње, Билеће, Србиње (Фоча) и Вишеград на Дрини, а на северу Озрен. Поводом ових открића, Свесловенски савез је приредио изложбу “Српске громиле”.^[49] Истраживања су настављена и 1994. године око Дрвара, Грахова, Книна, Требиња и Невесиња. Истраживања Свесловенског савеза помогло је Министарство за културу Републике Србије и месне власти у подручјима која су истраживана. У овој књизи се објављују исходи тих истраживања.

Разврставање Громила

На претходним странама приказане су укупно 52 громиле Срба на Балканском полуострву. Од њих је пет “разгрнуо” В. Ђурчић 1898. године, једну је делимично истражио П. Анђелић 1957. године, а на Великом Острву су три громиле истражили 1976. године В. Боронанц и I Стинга. Остале су истражене у последњих десетак година. Од тог броја, за потпуно истражене могу се сматрати 3 громиле на Великом Острву, 3 у Љутићима, 3 у Врбнику и по једна у Петровцу, Рамљанима и Уздољу, дакле укупно 12. Али и код њих недостаје ископавање шире површине око громила. Зато се, на пример, не зна да ли су неке можда имале бочне јаме или околни ров. Највише громила истраживано је у Љутићима (9 од преко 60), затим у Врбнику (6 од преко 15), на Великом Острву (3 + 2 од преко 10?). На три налазишта су истраживане по три громиле – у Петровцу (од око 30), у Црљивици (од око 60) и Рамљанима (од преко 20). На 8 налазишта истраживана је само по једна громила, често у најскромнијем обиму.

На северу, у Пољској и данашњој Немачкој, међу гробљима која се могу повезати са громилама Срба на Балкану, пет су истраживана у области Бјаловиешке пушће – од укупно 189 громила истраживано је 10; у Бјалогори је истражено 18 громила (од око 100), у Липском 16 (од око 70), у Скокову 5 и у Гароу 3 (од 9).

Приликом наших истраживања најчешће нису прикупљани подаци о распореду громила и плану гробаља. Од 44 громиле обухваћене новијим истраживањима у бившој Југославији, само у 6 су нађени предмети употребљиви за датовање. То је 14 процената од истраживаних громила, или 40% од оних истражених у целини. У громилама на северу, у Пољској и Немачкој, стање није исто. На северозападу у скоро свим громилама има налаза – у Гароу у свакој (као и на Великом Острву), а у Бјалогори у 13 од 18 истраживаних има уломака грнчарије и других предмета. На североистоку, у Липском, грнчарија је нађена у три од 16 истраживаних громила, а у Бјеловешкој пушћи у једној од истраживаних 10.

Простор, положај и распоред громила

До сада познате громиле само донекле одражавају њихов стварни распоред на Балканском полуострву. Рекогносцирања нису била свеобухватна, а низ српских области привремено није доступан за истраживања због последица најновијег рата или затегнутости са суседним земљама. Скоро да нема никакве сумње да су области средње Босне, као и области долине Неретве, део матичног простора коришћења громила. То произилази из чињенице да громила има у свим околним крајевима (сл. 1). Извесна сумња је изражена према Босни X столећа, која је обухватала горњи и средњи слив реке Босне, јер има мишљења да та област није

изворно српска.^[234] Међутим, одсуство трагова неког другог народа на том тлу, како у писаним изворима тако и у топонимима, искључује такву могућност. Напротив, топоними типа “игриште” који обележавају врхове планина око Сарајева (Игриште на Јахорини, Игришћа на Равни), управо указују на јединственост ове територије са осталим српским крајевима (упоредити страну 127).

Прве познате громиле на југоистоку нађене су у Боки Которској, изнад Херцег Новог и Рисна. Даље на југоисток и северозапад, дуж обале Јадрана, рекогносцирања нису вршена. У Равним котарима их изгледа нема, па тамо громиле не допиру до мора, као у Боки Которској. Има их до области између Крке и долине Зрмање, што указује да је Загора југозападна граница ширења громила. Ову границу потврђују равна гробља са урnama, откривена код Кашића и Трогира.^[235] На западу громила има око Грачаца у Лици и у Крбави, али рекогносцирање није вршено у западној Лици, око Гацке и Коране, па се не зна да ли их има и даље на запад, до Купе и Беле крајине.

На северозападу истраживања нису вршена, па се граница простирања громила може само претпоставити на основу других показатеља. Верујем да се сахрањивање са хумкама или громилама шири и на Банију и Кордун са Петровом гором. На то указује јединственост тла. Истраживања нису вршена ни у сливу Врбаса, али громила има у доњем сливу Босне – на Требави – двадесетак километара јужно од Саве. Истраживања није било ни у источној Босни, па ни у Подрињу (са неким изузецима). Источно од Дрине громиле су нађене на Повлену. Зато с разлогом претпостављамо да је громила било до северних обронака планина на линији Козара – Требава – Мајевица – Цер – Повлен. Северније од обронака ових планина, у Посавини, нађена су равна гробља у урnama – у Лијевчу на доњем Врбасу, код Бијељине и Зворника.^[236]

Ни источна граница ширења громила није поуздано одређена. Громила има на источној граници римске Далмације – на Повлену, Тари, Златибору, Пештеру. Али неки непроверени подаци указују да их има на Копаонику, Руднику и Пчињи. Ако се то покаже као тачно, громиле би требало тражити и даље на југоисток, до крајишта према Струми и до Повардарја. Захваљујући громилама на Островици, поуздано знамо да их је било на планинама у Подримљу. Непроверени подаци да их има у сливу Радике, источне притоке Црног Дрима, указују да би громила могло бити и у планинским пределима према Прилепу и Дебру. Остаје отворено питање докле и од када се громиле, односно Срби, шире према Јадранском мору између Подримља и Боке Которске. Северозападне границе Коман културе, на правцу Охрид (Свети Еразмо) – Скадарско језеро (Мијеле код Вирпазара) показују да Срби тај простор нису насељавали између краја VII и IV столећа.^[237] Громиле треба тражити дуж целог Приморја од Боке до Сплита, са обзиром да су то изворно српске области. Вероватно их има на Мљету, Корчули, Хвару и Брачу.

Спомен-гробља са громилама налазе се у различитим пределима. Упадљиво је да их има мање у севернијим областима, где се обрађује већа површина тла. То се добро уочава у случају Озрена, где код Раковца постоје само две видљиве громиле у међама њива. На другом налазишту са Озрена, на Брезицима, громиле су сачуване само на најстрмијим падинама. Састав тла на тим местима објашњава зашто громила нема у већем броју. То су све тла са обрадивим слојем распаднуте стене, па су и громиле лако могле бити преоране. Зато их привидно има много више у стеновитим, крашким пределима, или у високим планинама и ливадским пределима.

До сада су спомен-гробља са громилама забележена на надморским висинама у распону од око 45 м (Велики Остров на Дунаву) до 1530 м (Островица код Призрена). То показује да нема никаквог ограничења у погледу висине, из чега произилази да се становништво које је

користило громиле могло бавити и пољопривредом и сточарством. Међутим, околност да се ова спомен-гробља јављају на висинама преко 1100 м (Островица, Жабљак и Новаковићи на Дурмитору, Закмур), ипак указује на становништво способно и спремно да живи искључиво од сточарства у високим планинским пределима. На Дурмитору (1450 м) се могло и морало живети и преко зиме, али је то мало вероватно за Островицу, па зимско спомен-гробље треба тражити негде ниже, између Призрена и Мушуташта, или у Сиринићкој жупи. Сточарство као основна привредна делатност Срба у раном средњем веку, потврђује се и положајима осталих гробаља, по правилу смештених у испасиштима. Ни спомен-гробља у нижим пределима (као она око Унца и Уне) нису на тлу подесном за земљорадњу: то су поља богата само травом, а без текуће воде.

Већина спомен гробаља најчешће су смештена на ободима већих поља, мање или више обрадивих, на положајима од којих се до земљорадничког тла може стићи за највише четврт сата, што значи да су села била земљорадничко – сточарска. По правилу, то су висока равна поља, или плитка корита (сл. 196), а у осталим случајевима је реч о положајима повољнијим за сточарење – на венцима или планинским превојима, падинама и врховима. Једини познати изузетак је налазиште у Врањаку, смештено на тлу повољном за земљорадњу, на доста тесном простору, али где громиле нису сачуване.

На жалост, располажемо малобројним подацима о истовременим насељима. Топоними типа “игриште” на врховима планина (уп. стр. 127) показују места где су остала насеља могла бити, али ретка истраживана насеља откривена су углавном у долинама. Једина обимнија ископавања насеља обавила је Ирма Чremoшник у Мушићима на Дрини, низводно од Вишеграда и у Јазбинама код Батковића, близу Бијељине. Прво насеље настало је на рушевинама касноантичких зграда, има слојеве из V и VI, најкасније почетка VII столећа.^[238] Обимније ископавано насеље код Батковића садржи слојеве од почетка VII столећа до у позни средњи век.^[239]

Распоред спомен гробаља са громилама условљен је и путевима – већина се и сада налази поред путева. Само мања спомен-гробља (са око 3 громиле), налазе на споредним путевима – Зубци, можда и Доње Полице и Сеоница. Нека налазишта, сада забачена, некада су могла бити на важним путевима. Цимеше, кроз које данас не пролази пут, некада је могло бити станица на правцу југоисток – северозапад, уз падине Осјеченице, са обзиром на распоред оближњих утврђења. Низ налазишта био је непосредно уз римски пут – Црљивица, Врбник, Рамљане, Уздоље, а свакако и многа друга (сл. 197). Два од њих се протежу од сачуваних миљоказа дуж пута на југ (Црљивица, Рамљане). Од Рамљана до северног почетка гробаља у Врбнику има око седам римских миља. Остала налазишта су смештена уз савремене путеве, који су се ту свакако налазили и у средњем веку и у римско доба. Пошто су путеви повезивали насеља, овакав распоред спомен гробаља био би природан, када би на истим положајима постојала и насеља. Пошто то није случај, изгледа да су положаји бирани због путева, а да су насеља била негде по страни. То је нарочито упадљиво на истоку Пољске, у Бјаловиешкој пушћи и у Липском, где се громиле налазе у низовима (сл. 199), несумњиво условљеним путевима.

Прави изузетак су Громиле у Закмуру. Ово налазиште је не само изван путева, већ је смештено на високом венцу врха Кмур, који надвисује околне планине (1509 м). Истовремено, ово налазиште спада у најбројнија громилама, иако стрмо планинско окружење и висина од 1100 – 1200 м не указује на неку већу насељеност. Ове околности, уз суседне топониме (Требић и други), показују да је место Громиле поред Кмура имало у раном средњем веку посебну важност за Србе у горњем Подрињу.

Број громила у спомен-гробљима је различит. Узроке је тешко коначно одредити без ископавања, јер број громила (или гробова) зависи од трајања спомен-гробља – дуготрајније спомен-гробље морало је имати више громила и обратно. Са друге стране, већа насеља или веће заједнице, морале су имати већа спомен-гробља, макар она и краће трајала од оних породичних. Међу спомен-гробљима се по великом броју громила издваја оно у Закмуру – има их преко 130, а можда и знатно више. То би могло бити спомен-гробље заједничко за целу планинску жупу. Особеност положаја указује на разлоге зашто је то место било омиљено за спаљивање. Међутим, непознавање података о истовременим спомен-гробљима у околини, за сада онемогућава доношење поузданијих закључака.

Највећи број налазишта има око 10 – 30 громила. Овај број се односи и на истраживања и на само забележена налазишта. Знатно мање има оних са око 5 громила, као и оних са преко 100, а најмање је налазишта са око 60 – 70 громила. Добру слику односа бројности громила на појединим местима пружа Бјаловиешка пушћа. Тамо је око једног већег налазишта са 123 громиле (одсек 214), распоређено најмање седам налазишта са 3 до 19, 6 + 6 и 16 + 6 громила. Такав однос указује да би најбројније спомен-гробље могло бити најстарије, најдуготрајније и средишње за једну породицу. Околна спомен-гробља би припадала издвојеним породицама млађих покољења, али су коришћена за сахране у неповољним приликама, када се покојник није могао пребацити до уобичајеног места за спаљивање. Двојна спомен-гробља – са две групе громила – указују на издвајање следећег покољења, или на два брата (одсек 415 и 448). Слично је могло бити и код балканских Срба, а нарочито око Петровца, Дрвара и Гламоча, где су запажена спомен-гробља на међусобно малим растојањима. Такав пример је спомен-гробље у Црљивици, где се на једном месту налази око 60, на другом десетак, а на трећем 3 громиле.

Постоје и други случајеви. У Љутићима се на малом растојању налазе јасно издвојена најмање три спомен-гробља са сличним бројем громила у распону од десетак до тридесетак. Пошто овде нема једног издвојеног великог спомен-гробља, свакако је реч о спомен-гробљима једне породице, подељене између браће – најмање њих тројице. Да ли су се први они доселили на тај простор, или су наследили досељеног оца, није могуће закључити без обимнијих истраживања у Љутићима.

Према томе, већина спомен гробаља са до тридесетак громила припада једној породици, још уже – једном домаћинству. Спомен-гробља са неколико громила указују на становнике који су се често селили, на већу заједницу која је само једну сезону боравила на том месту, или малу заједницу која је ту боравила 10 – 30 година. То опет указује на сточарење као основну привредну делатност Срба у раном средњем веку.

Известан број налазишта издваја се великим бројем громила, од 100 до 1000. То су два налазишта на Пештеру, једно или два на Дурмитору, Закмур, најмање пет налазишта око Унца (Дрвар), једно код Петровца, два код извора Уне (Цвијетинић), Трубар између Уне и Унца (чак 1000 громила) и можда код Ресановца. Врло великих спомен гробаља има и код Гламоча. Најбројнија спомен-гробља су, према В. Ћурчићу, око Дрвара, а нема разлога да сумњамо у податак које даје, са обзиром на његову критичност у том смислу.^[240] Спомен-гробља са 250 до 1000 громила сведоче о трајнијим насељима и могу се поредити са млађим гробљима која трају више столећа.^[241] Упадљиво је да су та бројна спомен-гробља позната искључиво у изразито сточарским пределима – изнад великих крашких поља (700 – 1000 м) или у планинама 1100 – 1550 м). Шире се у појасу од Пештера у залеђу Раса, до Виспољана изнад Унца у залеђу Рмња. Тај појас се пружа упоредо са јадранском обалом, од које је удаљен око 60 км; ширине је око 80 км, а дуг је око 350 км. То је простор који се уклапа у границе кнежевине Србије из Х столећа.^[242] Међутим, није искључено да тако великих спомен гробаља има до морске обале.

У посебну групу могу се издвојити оне громиле које се налазе у градинама или оградама (сл. 166-171). На источном крају Ливањског поља откривена је само једна таква градина, у Беговачи, са 6 громила и још 2 са спољне стране. По ободима Гламочког поља су три градине – Тисно лице са 9 громила, Градина у Исаковцима испред које се налази 30 громила, и Горња градина у Великом Обљају, са 45 громила. Изнад Унца је Градина код Дрвара са неколико громила, а уз Градину код Бастаса громиле се налазе на падини испред бедема. Даље их има на обронцима Грмеча окренутих југозападу, односно Уни. То су Велика градина код Ластве и Градина на Обљају близу Вођенице, у и око које има громила. Западно од Уне су над њеном левом обалом Чурчина градина са 50 громила, потом иза Лапца Љутица градина са 4 громиле и више громила изван бедема, и на крају, испред Грачаца, Градина у Брувну, где су громиле на падини испред бедема, а има их и неколико унутар ње. Поред тога, ограде са громилама забележене су у Малом Цвијетнићу, Црљивици, можда Цимешама, а има их и у Цетини. За ограде није јасно да ли су остаци утврђења слабијих зидова од оних градинских, или су биле управо ограде око гробља. В. Ћурчић је претпоставио да је Чурчина градина служила за погреб са громилама, док је А. Бенац за Горњу градину у Великом Обљају претпоставио да је култни објект.^[243]

Ове градине нису истраживане, па није јасно докле су коришћене. В. Ћурчић је ископао 15 громила у Великој градини код Ластве. Она има бедеме од “набацаног камена и земље” и само у једној громили је пронашао предмете који су делимично, или сви, из праисторијског доба. Поред тога, од мештана је откупио са истог места два гвоздена копља (једно у виду ловоровог листа, а друго четворобридо), као и једну фибулу римског доба.^[244] Фибула се састоји од пет кружних плочица украшених емајлом и повезаних прстеновима. Више таквих фибула има у широј области Потисја и Војводини, сматра се да су биле у употреби сарматских Јазига, док једна цела потиче из Сиска – датирају се у II – III столеће.^[245]

Громиле могу бити смештене унутар бедема или зидова услед два основна разлога – обичаја да спомен-гробље буде у оградѣ (како је то претпоставио В. Ћурчић за Чурчину градину), или због неких принудних околности. Чини се да такав обичај није постојао, јер слични примери нису познати у другим српским крајевима са громилама. То се види и из несразмерног броја громила и величине градине, где нема правилности: већа градина нема више громила, ни обратно. Такође, громила има и испред градина, односно изван ограђеног простора. Чурчина градина и Горња градина на Великом Обљају не могу бити ни светилишта, јер се погреб само изузетно врши у светилишту.^[246] Зато као узрок сахрањивања у градинама преостају принудне околности, односно рат. Једино је у рату било потребе да се унутар утврђења, или уз његове зидове, обавља погреб погинулих и умрлих у току борби и опсада. Зато се могуће решење сагледава у забележеним историјским подацима, о чему ће бити речи касније.

Погребни обред

Мада наизглед скромне садржајем, громиле садрже низ података о погребном обреду: избор места за громилу и обредне радње пре њеног подизања, затим обреди раздвајања умрлог од земаљског живота, погребна гозба, спаљивање или сахрањивање тела умрлог и насипање громиле, подизање надгробног споменика и даћа. Ови поступци се изводе из археолошких остатака у громилама, па и уопште у словенским курганима. Део тих обреда описан је у средњем веку, о чему ће бити речи после изношења археолошких података.

Положаји гробаља са громилама већ су описани. То су по правилу отворена места, смештена поред путева. Изузетно су то тесни, затворени простори, али опет поред пута. У

Ресановцима, на једином истраживаном гробљу таквог положаја, громиле припадају касноантичком добу. На основу примера громила смештених поред римских путева са сачуваним миљоказима, стиче се утисак да се громиле нижу од миљоказа на југ (Црљивица, Рамљане, можда и Врбник), али то може бити случајност. Поред тога, гробља су на местима лепог положаја за сточаре, са добром пашом и водом у близини.

Када су гробља на падинама, мање или више нагнутим, може се говорити и о оријентацији таквих гробља. Најчешће су на западним (Љутићи, Доње Полице, Горња Лијеска, Корита, Сеоница, Петровац, Цимеше, Црљивица) и северним падинама (Островица, Љутићи, Закмур, Петровац), а има их и на источним (Љутићи, Ресановци, Уздоље). Уочљиво је да их нема на присојним, јужним падинама, у распону од 135 степени. Нису забележени такви примери ни на осталим, неископаваним, али уоченим налазиштима. Присојна страна је можда избегавана зато што су на тој страни подизана насеља живих. У Индији је од давних времена земља Јаме, бога смрти, била на југу, па се тако окреће и покојник приликом спаљивања; запад је страна таме и смрти.^[307] Зато избегавање страна окренутих ка југу за постављање громила не изгледа случајно.

У преко двадесет случајева у доњем делу громиле, у њеној основи, нађени су комадићи ћумура. Ови комадићи су угљенисани остаци неизгорелог дрвета, односно жара који није догорео. То значи да су се на месту громиле сами угасили, или су били угашени насипањем громиле, можда водом (укључујући кишу). Када такав жар сасвим изгори, од њега преостане само мало пепела. Из тога произилази да су и основе громила у којима није нађен ћумур некада ипак могле бити посипане жаром.

Обично се ситни комади ћумура нађу разбацани по целој основи громиле, у мањем или већем броју – од неколико до 50 и преко 150 комадића. Као да га најчешће има у громилама кружне основе без огњишта. Понекад је ћумур груписан на једном месту. У Љутићима, у громили 8, нађен је у јами у основи громиле, у коју је вероватно доспео са каменог постоља сложеног изнад ње. У Врбнику, у громили 5, били су груписани на једном месту, па су то вероватно делови угљенисаног коца. У Закмуру, у громили 2, нађен је само један већи комад ћумура дуг 0,02 м, у насипу на дубини 0,6 м. То указује да је доспео у громилу на посебан начин, можда случајно. У неким примерима, за које се не располаже подацима о положају ћумура, није јасно да ли је реч о остацима недогорене дрвене творевине или у просутом жару (Велики Остров, Љутићи, громиле 1-3).

Могућа су два основна објашњења жара од кога је преостао ћумур у основама громила. Прво, да су то остаци кађења на месту где ће се подићи громила, ради очишћења тла. То би сведочило о веровању да нешто лоше постоји у тлу, или о потреби да се направи некаква “преграда” између тла и громиле, или је једноставно реч о чишћењу места где треба да се обави тако важан обред. Није искључено да је при томе коришћена и вода. И хришћани су кадили раку, па се то чини лучем до наших дана у нашим планинским пределима, од чега у раци преостану комадићи ћумура.^[308] Друго, то могу бити остаци жара са угашеног огњишта покојника – покојнице или са неке обредне ватре. Ћумур из Закмура може бити жар из обредне ватре или из погребне ломаче.

Кључно је питање где се налазила ломача за спаљивање умрлих. Да ли је била на месту где је обављена “сахрана”, односно где је подигнута громила, или се налазила на неком другом месту? Који је од ова два поступка примењен обично се одређује на основу постојања слоја паљевине и стања изгорелих људских костију – да ли су прикупљене, да ли су очишћене или не од гара и пепела, итд. При том се често мисли да трагови ломаче морају да буду јасни и

изразити, у виду изгореле земље, много пепела и гара. Међутим, и од највеће ватре не морају остати ни трагови у тлу, ако ломача сагорева у слободном простору, ни слој паљевине, уколико гори само добро дрво. За спаљивање покојника у повољним условима (време, температура ваздуха, врста дрвета), потребно је око 2 м 3 дрвета.^[309] На добро направљеној ломачи, кости не изгоре једино ако пропадне кроз ломачу на дно, испод жара.

У области ширења громила није се наишло на ломачу за спаљивање покојника (латински *ustrinum*). Јужно од громила на Подовима у Црљивици, налази се Додигов брег, тако назван по власнику. На њему се може наћи ситно грумење црвено изгореле земље. Међутим, ту су традиционално паљене ватре пред Петровдан, 12. јула, па изгорела земља вероватно потиче од тих ватри, мада остаје нерасветљено питање односа обредних ватри паљених за Петровдан и ватри на којима су спаљивани умрли.

У Сеоници је нађен дебео слој паљевине, али измешан са уломцима грнчарије и животињских костију, тако да свакако не припада ломачи на којој је обављено спаљивање умрле особе. У Ресановцима је у громили 1 откривена мања површина са пепелом, без других трагова ватре. Овај пепео може потицати само од ватре која је ту горела. Вероватно се стицајем околности сачувао само на једном месту, јер га је од спирања заштитио плочаст камен од којег је начињена громила, а којим је згодно био покривен. Мало пепела и црвено изгорелог тла нађено је у громили 7 у Љутићима, али у доста нејасном положају. Ова три примера указују да је на громилама било неког спаљивања.

У многим громилама Јужних Срба сачувани су у основи остаци некаквог станишта (прве четири врсте громила). То могу бити *куће* (са огњиштем), зграде као што су *вајати* (без огњишта), или једноставна кружна пастирска станишта од наслаганих дебљих грана (са огњиштем). Темељњаче неких таквих грађевина нису сасвим изгореле, можда зато што су биле запрете пепелом од горњих изгорелих делова, или зато што су биле затрпане насипом громиле. Не треба искључити ни утицај временских прилика, јер су киша и снег могле угасити жар. Пошто би зграде биле спаљене, преко њих је насипана громила којом су затрпане. Постоји могућност да су коришћене за спаљивање умрлих, али је то неизводљиво у случају оних у виду купасте колибе, јер не садрже довољно дрвета за спаљивање тела. То показује да је основна сврха подизања ових станишта била у нечем другом – обреду у којем су спаљивана лажна станишта умрлих, можда са неком њиховом имовином, а што се надовезује на обред гашења кућног огњишта. По спаљивању обредног станишта, његовом ишчезнућу, и после гашења старог огњишта, могао се наставити нови живот и умрлих и њихових породица.

Врста подизаног станишта није случајно бирана. Нека станишта су *куће*, јер имају огњиште. Од њих се суштински разликују станишта која одговарају *вајатима*, без огњишта, односно стаништима нове породице која нема посебног огњишта. Нека станишта су сасвим мала, такође без огњишта, за самца. Врста кружних станишта са огњиштем је несумњиво пастирска, а користе је мале породице које немају своју кућу или је имају на неком другом месту. Вероватно су старешинама породице, домаћинства, куће, при смрти подизали обредну кућу, а члану породице једноставније обредно станиште. Може се претпоставити да су женама подизана обредна станишта са огњиштем. Нема сумње да су оне најмање громиле намењене деци. Могуће је да су деци прављене оне најједноставније кружне громиле, које не садрже ни станиште ни огњиште.

Величина обредног станишта, односно громиле, сведочи о друштвеном положају умрлог, о његовом месту у породици. Највеће громиле су подизане најугледнијим члановима заједнице. У Петровцу се само једна громила издвајала неуобичајеном величином, громила 3. Садржава

темеље грађевине, страна изгледа дугих око 9 м. Несумњиво је то громила претка (односно првог насељеног) оних тридесетак сахрањених на истом месту. Зато на том спомен-гробљу громила у Петровцу (судећи по њиховим малим димензијама) и нема више обредних кућа у основи. У другим случајевима, када је предак сахрањен негде другде, пре доласка у нови крај, громиле са кућама могу бити чешће, као у Љутићима. Тамо већ и постојање најмање три гробља указује на раздвојене породице, можда подељене између браће. Громиле показују да се породица није битно разликовала од данашње српске породице, сачуване на селу. Око куће се подижу вајати за ожењене синове, без огњишта. Али када таква нова породица оде у планину са стоком, онда се подижу колибе са огњиштем. Уколико се неки син одсели, може да оснује нову кућу.

Када се у громили нађу разбацани комадићи црвено изгореле земље, они несумњиво сведоче о неком растуреном огњишту чији су делови донети и сипани на основу громиле. Само у једном случају су нађене такве грудвице запечене земље у громили са огњиштем (Врбник, громила 5). Налази из громила 7 и 8 у Љутићима, показују да је огњиште могло бити начињено на месту будуће громиле, у обредном станишту, па онда растурено. И остала огњишта би била примери гашења ватре у кући, и њеног преношења у обредни дом.

Огњишта у громилама се међусобно разликују и величином и грађом, из чега произилази да су била намењена спремању различите хране. У громилама на Великом Острву (бр. 1 и 2) нађене су црепуље – таве, питуличарке, односно посуде за печење неког кружног теста (хлеб, погача, пита или слично), пречника 0,3 и 0,5 м. Већа црепуља је нађена у обредној кући, а мања у малом обредном станишту без зидова. У Дахнову је нађена много већа црепуља – подница, четвороугаоних страна дугих најмање 0,7 м, али је и она морала служити за печење теста.^[310] Нека огњишта су мала, пречника око 0,4 м, начињена од камена (Горња Лијеска, Петровац 1, Врбник 2 и 5, Рамљане 3). Таква огњишта су служила за печење мяса или за кување. Ако су поред имала камене плоче, на њима се могло пећи тесто. Огњишта из громила 7 и 8 у Љутићима нису сачувана, али пошто су начињена од глине, на њима се такође могло пећи тесто и спремати друга храна на различите начине. Када су огњишта у виду јама већег пречника (Остروвица, Раковац), онда су служила за печење мяса. Из овог следи да се обредна храна разликовала – било је оне чисто земљорадничке (Велики Остров, Љутићи), а чешће пастирске, сточарске, са месом. Дакле, на огњиштима направљеним у обредним стаништима на месту будућих громила, припремано је обредно јело.

Јело спреmano за погреб упућује на тумачење тризне, обреда који се обављао приликом сахране, а забележен је у средњем веку.^[311] Тумачења се свode на две крајности: или је тризна погребна гозба или су то погребне игре. У громилама има знакова који указују на приређиване гозбе. То су животињске кости и уломци посуда. Тумачење овог дела обреда у већини случајева отежано је због немогућности његовог разликовања од накнадног обреда даће. У громилама сачињеним од камена долази до природног пропадања предмета ка дну, па је тешко разликовати шта је кад доспело на дно громиле. Поред тога, уломци посуда су могли доспети у громилу као разбијени предмети из домаћинства, како то показује пример громиле 1 из Ресановца. Међутим, у громилама на Великом Острву су јасно раздвојени слојеви (сл. 4, 8). Тамо је на дну громиле нађен слој у којем је било уломака грнчарије, јасно раздвојен од оног на површини, у коме су поред уломака грнчарије нађене и животињске кости.

Када се у громили нађу животињске кости, онда не може бити сумње да је реч о некаквој погребној гозби, укључујући и даћу. У великој громили са обредном кућом у Липском (бр. 3) нађена је на дну говеђа кост. То је несумњиво део обредног печења, од којег остале кости нису стављене у громилу, јер су учесници обреда појели печење. Кости разних животиња нађене су у

громилама на Великом Острву (и кости риба), у Сеоници, Ресановцима (громила 1), Врбнику (громила 6) и по неколико у Уздољу, Црљивици (громила 2), Љутићима (громиле 2 и 6). То су најчешће кости оваца, коза, затим свиња и крупнијих животиња, птица, јаја. Некад су кости изгореле, а некад нису. Нагореле кости су биле поломљене, што показује да су у ватру доспевали комади печења или огољене кости. У малим обредним огњиштима у громилама такво печење није могло бити спреmano. Не долази у обзир ни могућност да су некакве жртвене животиње, полагане на ломачу са покојником. Преостаје објашњење да су то остаци комада печења бацаних у ватру. У ватру су доспевале и посуде са скуваном храном. То показује један уломак лонца из Уздоља, са изнутра сачуваним слојем угљенисане хране. Лонац је могао бити стављен и на погребну ломачу уз покојника, али је то мало вероватно. Најпре ће бити да је храна изгорела у ватри, можда оној од запаљеног обредног станишта.

Понекад се у громили нађу скоро цели лонци, или њихови већи делови. Такве посуде неки сматрају урнама, мада у њима нису нађене људске кости. Њихов положај у громили може бити двојак – на дну громиле у правилном положају (усправно, обрнуто или на боку), или у деловима у насипу громиле. Посуда на дну громиле какве су нађене у громилама на Великом Острву, биле су нека врста прилога. У громили 2 је нађен лонац дном укопан у тло, што показује намеру да се спречи извртање и просипање његовог садржаја приликом затрпавања, те је несумњиво да је он био део обреда повезаног са огњиштем – црепуљом. Вероватно је сличан случај био у Скокову. И у другим словенским областима има таквих примера.^[312] Понекад су налажени крупнији и бројнији комади неке посуде (Велики Остров 1, Љутићи 3, Црљивица 2, Ресановци 1, Липско 3). Такви случајеви у Гароу протумачени су као посуде постављене изнад громила, у којима су могли бити остаци покојника (сл. 179).^[313] Док је такво објашњење убедљиво за Гаро, где су уз уломке лонаца нађени комади изгорелих људских костију, непоуздано је за примере у громилама Јужних Срба због одсуства костију.

Може се претпоставити да се, када се нека кућа гасила, у обредну зграду стављала претходно поломљена кућна опрема. У громили 1 из Ресановаца нађени су делови различитих поломљених предмета, посуђа пре свега, али чак и по један комад горњег и доњег дела жрвња. Целих жрвњева има у курганима на североистоку Чешке (в. стр. 138). Слично изгледају и делови посуђа из громиле 4 у Љутићима и из громиле у Уздољу. У громили 2 из Црљивице нађено је више делова једног лонца и делови друге посуде за пиће, па и ти уломци делују као део покућства. Треба узети у обзир да су у пастирским домаћинствима посуде од глине биле ретке, због начина спремања и врсте хране (месо, млеко и млечни производи), а и због тога што је чешће коришћено дрвено посуђе.

Обичај даће, односно помен покојнику са гозбом, приређиван после извесног времена од спаљивања, поуздано је утврђен на Великом Острву. Тако је изнад насипа громиле био плитак укоп испуњен ситним каменом, конадима опека, уломцима грнчарије, костима животиња и паљевином. Камен и комади опека вероватно су чинили огњиште направљено на самој громили. Приликом даће разбијено је посуђе у којем је донето јело. Овакви остаци нису нађени у другим пределима, што се може објаснити сточарском привредом – за даћу није доношена храна кувана у лонцима, већ производи од млека и меса. На громили 6 у Љутићима (па и на громили 3 из Петровца и 5 из Врбника) налази се слично удубљење, али без делова посуђа и костију.

На неколико налазишта откривене су јаме поред громила (Гаро) или тамо где се мисли да је било громила (Врањак). У њима су нађени већи и бројнији делови појединих посуда, или ситни уломци других. У Врањаку су међу уломцима грнчарије нађени и комади изобличени у ватри, шљака, нагорело камење, гареж, пепео. По свом садржају то нису ни отпадне ни домаћинске јаме. Изгледа да су коришћене за похрањивање делова посуда коришћених у

погребном обреду, чији су делови можда доспели у громилу.^[314] Уломци накнадно изгорели у ватри су можда скупљени са погребне ломаче, или неке друге погребне ватре.

У неколико громила нађени су прилози. Распознају се као накит и предмети са ношње који нису били у погребној ломачи на покојнику – покојници, нису изгорели нити су се изобличи́ли у ватри. То је најчешће накит – прстен (Ресановци), укосница и фибула (Цимеше), наушнице (Гаро), али и коштана игла за шивење (Велики Остров). Ови примери показују да су са умрлима стављени у громилу вреднији предмети, у свим случајевима женски, што је вид жртвовања; они могу бити симболични откуп ради ослобађања удовице од обавезе да умре са мужем.^[315] Гвоздени предмети су нађени у неколико громила, али је за њих тешко поуздано установити да ли су били у ватри или не. Пар ножева (Велики Остров, Сеоница) и кресиво (Ресановци) могу бити и мушки и женски предмети у саставу ношње. Од оружја су познати врх стреле (Велики Остров), још један случајан налаз врха стреле (Врбник), и у Липском стрела и пар оструга.

Посебно је занимљива појава гвоздених клинова. Два су нађена у громили 6 у Љутићима (врста са правоугаоним постољем), и два у громили 1. По један је нађен у две громиле из Врбника, у громили 1 (кружне основе без огњишта) и 6 (са прстенастим насипом и стубом у средини). Један клин је нађен у Сеоници. Откривени су при врховима громила у Врбнику, а у Љутићима у каменом насипу, што показује да су првобитно били у некаквој дрвеној творевини на громили. Са обзиром на њихову дужину и закривљеност, зна се да су били заковани у дрво не дебље од 0,02 м, што значи да нису били заковани у некакву грађевину. Може се претпоставити да су ти клинови коришћени за учвршћивање кожног рукохвата на дрвеном штиту.^[316] Ако је ова претпоставка тачна, онда се може помишљати да је над громилом био полагаан штит покојника, па и да су изгорели остаци покојника полагани у штит.

О првобитном изгледу горњих делова громиле недостају археолошки подаци. Громиле су насипане каменом прикупљеним у околини, или земљом и каменом вађеним из тла уз громилу. Висина земљаних хумки (Закмур и друге) указује да су оне биле првобитно насуте у дрвене рамове који су временом нестали. Камена постоља или зидови неких громила (Петровац 2 и 3, Црљивица 2 и 4, Уздоље) несумњиво су се видели када је громила била направљена. Значи да су громиле биле у облику четвороугаоних, ређе кружних постоља испуњених земљом или каменом. По томе се нису битно разликовале од постоља римских маузолеја. Може се претпоставити на основу других података да су и над громилама постојале дрвене грађевине налик горњем делу римских маузолеја.

Остаје отворено питање шта се радило са остацима изгорелих костију умрлих. Једино је сигурно да нису стављени у громилу. Примери са севера, из Гароа и других места, указују да су посмртни остаци могли бити полагани изнад громила у некакве дрвене творевине.

Громиле Срба у светлу неких других података

У раном средњем веку нема писаних извора о погребу Словена, па ни Срба. Спаљивање Словена није се сматрало необичним, па није ни описивано. Располаже се узгред забележеним податком са краја VI столећа да је Мусокије, владар једног словенског племена на доњем Дунаву, био пијан после даће коју је приредио брату.^[317] Савременици бележе њима стран обичај код Словена, да удовица почини самоубиство. Псеудо-Маврикије пише почетком VII столећа: “... да већина њих смрт својих мужева сматра сопственом смрћу и својевољно се задављују...”^[318]

Слично се понавља и у латинском извору из средине VIII столећа, да жене Венета,

“најгорег” народа, из љубави за мужем врше самоубиство, да би се заједно спалили.^[319] Пошто су Северни Срби живели на граници према Германима, овај се податак могао односити и на њих. Самоубиство удовица се код разних словенских племена бележи и касније. Наравно, овај податак не треба схватити као правило, већ се он односи на старице или младе жене без деце. Оне су можда пратиле мужеве у рат, као што то Тацит пише за Германе.^[320] Та околност, природа брака код Словена и љубав Словена према слободи, давно забележена у грчким и латинским изворима, чини такав поступак сасвим разумљивим.

Знатно више података о словенском погребу оставили су арапски писци. Важни подаци о Србима сачувани су у делу Масудија (умро 956/7. године).^[321] Његови подаци потичу из VIII столећа, како се то може закључити по навођењу народа и племена која су доцније нестала – Лангобарда (Нукабарди), Авара (Аванца), Дуљеба (Дулаба), итд. Није искључено да се Срби спомињу и у другим арапским изворима, али нису распознати због арапског начина писања.^[322] Наводим Масудијеве податке по преводима на руски и пољски језик, који су ми били доступни (у косим заградама су различита могућа читања по ауторима превода):

“Казао је Масуди: Словени су од потомака Мадаја /Мара/ сина Јафета, сина Нуха; њему припадају сва племена Словена и њему се приклањају у својим родословима. Обитавалишта су им под Козорогом (на северу), одакле се простиру на запад. Они окупљају различита племена, међу којима има ратничких, и она имају владаре. Неки од њих исповедају хришћанску веру на јакобитски /несторијански/ начин, неки немају писма, не потчињавају се законима; они су пагани и ништа не знају о законима. Од тих племена једно је имало раније у прошлости власт /над њима/, њиховог владара звали су Мађак /Махак, Махал, Бабак ?/, а само племе се звало Валинана /Ваљмана или Ваљјана/. Том племену у старини потчињаваху се остала словенска племена, јер /врховна/ власт је била његова и остали владари њему се потчињаваху. Затим следи племе Астрабрана /Астабвана, Астарана, Вастарана или Вастараја/, чији се владар у садашње време зове Саклаих /Саклаић, Садлаић, Сакла, Сакланћ/; још племе звано Дулаба /Дулана, Длавана, Дулаја/, њихов владар /у садашње време/ зове се Ванђ-Слава /Ванђ Алаф, Ванђ, Ванџелак, Васхла, Тала/. Затим племе звано Сарбин; то је племе грозно /својим противницима/ из разлога којих би спомињање било дугачко, по особинама, чије би излагање било опиширно, и по одсуству закона код њих, коме би се покоравали /или: по њиховом непотчињавању никаквом народу; или у њиховој близини је држава, којој се они потчињавају/. Затим иде племе, именом Морава /нема речи: Затим до Марвана/ затим племе звано Харватин /Царваник, Хазваи, Харвас, Харванин/; затим племе, звано Сасин /Хасин, Сасну (?)/ и племе по имену Хашанин /Хасабин, Ахсас/; затим племе, по имену Баранџабин /Баданхас/. Наше навођење имена неког владара тих племена уствари су имена позната /обична/ за њихове владаре.

Племи које спомену смо под именом Сарбин, спаљује се на огњу, када им умре владар или старешина; они такође спаљују његовог јахаћег коња. Они имају обичај, сличан обичајима Индуса; то смо делимично помињали напред у овом делу, при опису планине Кабха и хазарске земље, када смо говорили, да се у хазарској земљи /код хазарског владара/ налазе Словени и Руси, и да се они спаљују на ломачама. То словенско племе и друга ближе се истоку и простиру се на запад”.^[323]

“Следеће племе се зове С(а)рбин. Они су народ окружен од Словена поштовањем из разлога, чије би излагање било дугачко, такође из особености, чије би објашњење било преопиширно... /Људи из/ племена које смо споменули, звано С/а/рбин, спаљује се у огњу, када им умре владар или вођа, и спаљују /такође/ његовог /или: своје/ јахаће коње. Њихово поступање /у том погледу/ слично је поступању Индуса...”^[324]

Овај податак понавља Ибрахим ибн Јакуб: “Племя које споменуемо, што се назива Сернин /С(а)рбин/, спаљује се у огњу, када им умре вођа и спаљују своје јахаће коње. Њихов поступак је /у том погледу/ сличан поступању Индуса”.^[325]

Поред података да се Срби спаљују, укључујући вође, Масудијева белешка садржи и значајан податак да је српски погреб сличан индуском. То арапски псици бележе и за неке друге Словене. Поређење Срба са Индусима може се односити само на спаљивање умрлих, али и на друге обреде. У Индији будисти и брамаисти још од старе ере без прекида примењују спаљивање умрлих. Изгорели остаци покојника се обично не сахрањују, па гробова нема. Али у прошлости, па и данас, постоји сахрањивање у урнама и сахрањивање у хумкама. У Индији су погребни обреди до танчина разрађени, постоје разне школе и опширни описи.^[326] Овде ће бити изнети само они подаци који су занимљиви због поређења са погребом Срба у прошлости.

Агни (= огањ) је весник богова на земљи, који преноси жртве боговима, јер материјално не може да се пренесе. Зато се душа умрлог само спаљивањем може ослободити и придружити душама предака. Душе праведних иду Јами, а душе лоших Ниррити, небитисању. Душе сахрањених у земљу постају зли духови. Труднице, деца и божјаци не морају да се спаљују, јер су “чисти”. Пре него што умре, самртник бира место сахране: на доброј земљи, одакле се воде сливају ка југу и западу, а теку на север и исток. По смрти покојника, ватра која је у то време горела на огњишту износи се из куће. Она је коришћена за паљење погребне ломаче. На покојника се пред спаљивање могу стављати разни предмети из домаћинства и жртвена храна. Спаљивање удовице је напуштено још у време Веда, али се сачувало симболично, као део обреда. Зато се повремено обнављало до новијег времена. Када се заврши спаљивање, следила је гозба и паљена је нова ватра у кући. У доба Веда уз гозбу је почињала игра и весеље. У доба сутри остаци покојника су могли да се ставе у урну или у завежљај од коже црне антилопе који се окачи на одређену врсту дрвета. Урна се сахрањује, или се кости сипају у реку, море. У погребном обреду понекад се појављује чамац, брод, мада често симболично. Може се подићи хумка и том приликом се обављају разне обредне радње.^[327] У хумку се ставља храна, а посуде које су коришћене потом се разбијају. Разбијене посуде коришћене за купање покојника и друге обреде, као и друго, могу се похранити у посебне јаме. Основа хумке се претходно чисти, посипа ситним каменом, пооре и посеје. Овакав погреб и сличне обреде примењивали су сви Индоевропљани, а увели су га по свој прилици Аријевци. За разлику од осталих Индоевропљана Европе, Словени су тај погреб и обреде задржали знатно дуже. Поред Словена, такав погребни обред сачували су и Балти до XII stoleћа.^[328]

Арапски писци опширније описују погреб Руса, а у тим описима има занимљивих података о погребу Срба. Тако Ибн Рустех и Ибн Фадлан бележе да се за умрле угледне Русе прави привремен гроб сличан кући, са кровом.^[329] Даље Ибн Фадлан пише (922. године) да обичне покојнике смештају у чамац у којем их спаљују. Моћник, кнез, спаљује се у лађи, заједно са женом која добровољно одлази у смрт пре спаљивања умрлог мужа (због сусрета са родитељима, са свим прецима, са мужем који је чека у врту са другим брачним паровима). На крају се на изгорелој ломачи наспе хумка и постави стуб са именом кнеза (писмо?). У руским земљама има и у овом веку “надгробника”, дрвених стубова наткривених дрвеним кровом на две воде, под којим може бити икона.^[330]

Једини словенски опис погребача сачуван је у *Предању о прошлим временима*.^[331] У њему се бележи да су Радимићи, Вјатићи, Северјани и Кривићи, као и други пагани, приређивали тризну покојнику, затим су га спаљивали, а остатке остављали у некој посуди на “стлп” поред пута. Овај опис погребача не подудара се са арапским описима погребача Руса. Поред тога, овакав погреб није потврђен ни археолошким ископавањем хумки поменутих руских племена.^[332]

додуше, код тих племена постоје кургани без остатака покојника, али су то ипак изузеци, а не правило. Зато се оправдано поставља питање на које време се односи овај податак, а чини се да би требало поставити питање и на кога се односи. Тумачење појма “тризна” још није сасвим усаглашено, али је појам “стлп” разјашњен. У Русији се “стлпом” (стълпъ) називала мала зграда или кула, пирг. Најречитији је опис посете архиепископа Антонија цркви Свете Софије у Цариграду: да у њој стоје многи стлпови од црвеног мермера, лепо украшени, у којима су свете мошти.^[333] Нема сумње да је реч о саркофазима са поклопцима на две воде византијских царева, направљеним од порфира, који су стајали у цркви Свете Софије до крсташког освајања Цариграда. Према томе, под појмом “стлп” подразумевала се грађевина налик малој кући. Такве надгробне грађевине су познате у руским земљама од Средњег века до наших дана (сл. 210). Обично су имале врата, понекад мали прозор. Називају се *домовина, срубце, жаљник*.^[334] Значајно је да их има укупаних у земљу, али и оних дигнутих на стубове изнад раке. Приликом ископавања се наилазило на темеље таквих грађевина које су биле изнад кургана. У неким случајевима су у курганима кружне основе, са угљенисаним дрвеним темељњачама, нађени отисци стубова правоугаоне надземне грађевине (сл. 211).

О изгледу дрвених грађевина над громилама постоје поуздани археолошки подаци из касног средњег века, који се огледају на стећцима. Низ ових надгробних камених споменика XIV – XVI столећа, са простора између река Дрине и Босне, обликован је у виду дрвене зграде са приказаним зидовима и кровом (сл. 212).^[335] Много већи број стећака који се простиру у јужним крајевима, од Црне Горе (Пљевља – Никшић) до Западне Херцеговине (Имотски – Гламоч), изведен је у виду грађевине од стубова покривених кровом (сл. 214).^[336] На целом простору ширења стећака има их са кровом на две и четири воде. Осим стећака у виду зграда и сандука, постављених на камена постоља, постоје и неки изузетни облици. Тако има примера стећака у облику чамца (сл. 215).^[337] Посебно је занимљиво да се приликом ископавања гробаља под стећцима наишло на покојника сахрањеног у чамац (сл. 213).^[338] поред тога, постоје и неки стећци XIV – XV столећа у виду стуба кружног или осмоугаоног пресека,^[339] са четвртастим врхом на којем може бити натпис са именом покојника (сл. 216). Они су несумњиво прављени по дрвеним узорима, што се види по украсу. Подизање таквог стуба владару, са његовим именом, неодолјиво подсећа на Ибн Фадланов опис постављања стуба са именом кнеза, или стубова са приказаним лицем.^[340] На траг дрвеног стуба наишло се у средини громиле 6 у Врбнику. Понекад, изнад гроба прво може бити насута хумка, а потом се на њу стави стећак.^[341]

Дакле, на громилама су првобитно стајали дрвени споменици, “стећци”. Везу између громила IV-V столетја и каменних стећака (мраморова) XIV-XV столетја, успоставља громила XII столетја из околине Сјенице.

На стећке у облику зграда подсећају руске домовине над гробовима. Таквих грађевина има и код Словена Бугарске.^[342] Оне могу бити у виду затворене зградице са прозором код којег се оставља храна, али их има и само са кровом на стубовима. Надгробне грађевине тог типа са малим отвором, нису познате код Срба.

До новог века врши се сахрањивање под старе стећке. У јужним крајевима, од Црне Горе преко Херцеговине до Книнске крајине и Лике, праве се надгробни споменици у виду сандука од каменних плоча. На странама могу имати приказне стубове или аркаде, мада таквих споменика има и код разних других народа. У сливу Дрине још постоји обичај да се хумка над гробом ограда даскама, па се у тако добијени рам наспе земља.^[343] Некада су такви рамови украшавани

шарама или сликама предмета покојниковог заната.^[344]

У руским народним причама има сачуваних успомена на стари начин погребња и нека давна времена (Баба Јага, Сивиј, Сидор Карповић).^[345] Код Срба се таквим изучавањима мало ко бавио после Симе Тројановића и Веселина Чајкановића. Они су прикупили драгоцене податке из народних предања и обичаја, од којих ће неки бити овде наведени. Ретки истраживачи су громиле повезивали са Србима. Доказујући велику старину племена у Источној Херцеговини и Црној Гори, Јован Ердџановић је дошао до “вероватног закључка, да су те камене гомиле подизали Срби у доба пре примања хришћанства али за које време и после тога”.^[346]

Сима Тројановић је, поводом објављивања својих откопавања праисторијских хумки, скренуо пажњу на повеље српских владара XIV stoleћа у којима се за одређивање међа користе погребне хумке под називима могила (могила, могила) и гомила (гомила, гомыла).^[347] То је било време када се још веровало у делотворност спаљивања тела, што се види из Законака цара Душана.^[348] “*О врачарима који телеса мртвих пале и људе с враџбином ваде из гроба те их сажижу, оно село које то учини да плати вражду, а ако би поп на то дошао да му се одузме поповство*”. Очигледно, случајева спаљивања мртвих је још било у XIV stoleћу, али вероватно изузетно, онда када се мислило да неки покојник угрожава село.

Занимљиво је да су још крајем прошлог stoleћа праисторијске хумке биле веома добро сачуване. С. Тројановић бележи да су урне са њиховог врха разбијене, јер се пастири на њима играју. То показује да су хумке као гробови поштоване све до наших дана. Описујући обреде са посмртном ватром, С. Тројановић наводи да се у “целом српству” при повратку са гробља покојниковој кући перу руке, или се умива, а жар се додирне, или баци преко рамена.^[349] Осим тога, кад неко умре, ватра у кући се гасила, а за купање мртваца положила се друга, испред куће; жар од те ватре се није уносио у кућу, а негде се бацао у воду. Одећа покојника се може бацати у ватру. И данас у сливу Дрине постоји обичај да се одећа покојника обеси на гране поред потока, јер душа лакше одлази низ воду.

Веселин Чајкановић је претпоставио могућност да је српском богу мртвих чињен култ и на гомилама, па томе у прилог наводи податке Ст. Десића.^[350] “По народном мишљењу стари су безвјерци... гомиле дизали и на њима се Богу молили... Народ држи да су ово старе богомоље, гдје се народ скупљао и по свом закону Богу молио. Ту би приносили и жртве и куда би се дим повијао на ту би се страну и окретали при молитви”. Крајем прошлог stoleћа Ст. Десић је забележио и да се у то време на тим гомилама крштавају деца која су рођена изван брака, од родитеља које црква није венчала.

Слику о српском погребу у раном средњем веку попуњавају топоними уз налазишта са громилама (сл. 217). Пошто топоними нису истраживани на терену, биће наведени само неки примери са секција. Тако низ топонима указује на спаљивање – Палеж (Горња Лијеска, Раковац, Ресановци, Повлен, Невесиње), Жар, Изгореница (Островица), Пожари (Невесиње), Паљевина (Љутићи, Тара), Гариште (Столац). Више назива указује на места где су вршени обреди – Требичина, Требић, Трбушче (Закмур), планина Требава и на њој Тријебни пут (Добој – Модрича), а затим и Вуков Гај (Буковица), Гајићи (Чечава код Теслића), Сплетена липа (Требава), Русеница (Островица). Топоними као што су Ступ (Закмур), Ступина (Невесиње), Стубица (Повлен), Балвануша (Требава), Болован Камен (Островица) указују на нека дрвена или камена обележја. Понекад се у близини налази Игриште (Лакат, Корита, Требава) и Збориште (планина Тара).

Својим распоредом на тлу бивше Југославије (према секцијама размере 1:50.000), ови топоними обухватају област простирања громила (сл. 227). Топоними Палеж, Паљевина,

Паљике и слични, груписани су од слива Јужне и Велике Мораве до Прокупља; одговарајућих топонима (Пожар) има и даље на исток, у Крајишту према Струми. На југу се простиру до правца Врање – Пива – Велебит, као и између реке Крке и острва Пашмана. На северу се спуштају до равнице уз Саву. Топоними као што су Коњска глава, Кобиља глава и слични, јављају се на истом или нешто ширем подручју: на југу до правца Пчиња – Скадарско језеро – Јадранско море, на истоку до развођа између Јужне Мораве и Тимока према Струми и Арчару, на северу до Дунава и ретко преко Саве, а на западу до Покупља, али их има у северозападној Словенији, око Толмина. Овакав распоред управо на подручју громила и српског језика, не може бити случајан. Свакако да се ови топоними не могу приписивати само Србима, али њихов распоред сведочи сам за себе, нарочито околност да их нема у сливу Вардара или даље у Бугарској. Занимљиво је да ових топонима нема око неких важнијих рановизантијских епископских седишта, као што су била она у Београду, Нишу, Скадру, или код Приштине, Требиња, Метковића, Сплита, итд.

Међу називима који сведоче о старим веровањима, најбројнији се односе на коња – Коњска глава (Раковац, Требава, Плавно код Книна), Кобиља глава (Корита), Врана глава (Калиновик), Враничев врх (Црљивица), Коњски бријег (Цимеше), Копито (Горња Петровца), Коњско (Зубци), Врањак. Више пута се у близини налазишта громила налази Црни врх (Горња Лијеска, Корита, Купирово), Црна гора (Лакат), Црни камен (Островица), или Алина стена и Бели брег (Јабука), а громиле су испод Дебелог брда (Купирово), или у Добром пољу, а не у Љутом пољу (планина Тара). Занимљиво је да се “Палеж” и слични називи, где су вероватно спаљивани покојници, по правилу налазе на западној страни од громила. На северо-источној страни су називи “Коњска глава” и слични.

Ови топоними несумњиво указују на веома стара аријевска схватања.^[351] О великој улози коња у космогонији Аријеваца сведоче и Ргведе и Упанишаде.^[352] Од делова коња је начињен свет; глава је зора, копита су тло, ржање су муње, итд. (за успешно поређење ових података са нашим топонима потребна су заокружена научна истраживања, којих још увек нема). Владар на самрти је жртвовањем коња, својој души отварао врата космоса, односно сједињења са божанством. Забележено је да се Срби спаљују са коњима, али громиле о томе не пружају никакве податке. У области Галиције има у време Пшеворске културе гробова спаљених покојника са ратничким обележјима и налазима мамуза.^[353] У VI-IV столећу са коњем се сахрањују Авари и народи који су са њима живели, као и други номади.^[354] Подаци из позног средњег века показују да је коњ, као и оружје, код Срба био повезан са схватањем власти: краљ Драгутин је са краљевством над Србима, брату Милутину предао свог коња и оружје, а Законик цара Душана прописује да се коњ и оружје умрлог властелина дају цару.^[355] У време турске и аустријске окупације владара у том праву наслеђују епископи.^[356] Несумњиво, корен таквог права је у схватању да равноправни човек може бити само ратник са коњем и оружјем. Дакле, топоними везани за коња нису случајно у близини спомен гробаља са громилама.

Ови примери показују колико се још богатих података може наћи на терену, те да топоними као Палеж или Коњска глава могу указивати на близину гробаља са громилама и њихов положај.

Како се може расудити на основу приказане грађе, тек предстоји проучавање српских погребних обичаја из средњег века, па се могу очекивати многа занимљива открића. Иако су ископавања громила тек почела, могу се сагледати основни делови погребног обреда. Они пре свега произилазе из археолошких података који се могу успешно поредити са другом грађом и подацима из писаних извора о старом погребу Словена, Индуса и уопште Индоевропљана.

Поступци приликом спаљивања покојника за сада се могу раздвојити на три дела: оне који се одвијају у и око куће умрлог, оне извођене приликом подизања громила и оне непознатог места одржавања (прилог 1).

Остаје отворено питање поступка са могућим остацима изгорелих костију покојника. У гробљима која се могу издвојити као српска, на северу, има и громила у којима су нађене изгореле кости, изгледа увек стављене негде над громилу. Можда је те остатке сачувао случај, а можда је то био утицај погребних обичаја других Словена, што треба да покажу будућа обимнија ископавања. Можда је пепео покојника сипан у реке или вртаче, или је негде излаган времену. Гозба или тризна се могла одвијати на посебном месту у селу. На то указује појам “трзан”, који се односи на средишње место близу извора, у неким селима Босне.^[357]

Када се буду предузела свеобухватна археолошка истраживања громила, као и проучавања предања, обичаја, обредних радњи, топонимије Срба, као и других Словена, претпостављен погреб код Срба у раном средњем веку биће свакако потпуније објашњен. За сада је очигледно да се Срби разликују погребном од осталих Јужних Словена у раном средњем веку, а да су блиски Западним, а онда и Источним Словенима. За сада многа питања тих веза остају отворена.

Посебно значење громилама и погребним обредима, даје један хагиографски текст, који је уочила Мирјана Ћоровић - Љубинковић.^[358] Реч је о открићу и преносу моштију Светог Стефана Првомученика, ученика апостола Павла, 415. године. Свети Гамалил је на свом имању у близини Јерусалима сахранио у за себе припремљеној гробници - Стефана Првомученика, Никодина и свог сина Авива. Пошто је прошло време прогона хришћана, Свети Гамалил се јавио у сну једном свештенику, са жељом да им се откопају мошти. Свештеник, у договору са архиепископом, спремио се да откопа мали тумул - брежуљчић, сматрајући да су светитељи тамо сахрањени. Међутим, Свети Гамалил се јавио неком иноку, и рече му: *“Иди и кажи Лукијану презвитеру да се не мучи копањем на том брежуљчићу, јер ми тамо не лежимо; него нека нас тражи крај шуме, са јужне стране, тамо смо сахрањени; а на оном брежуљчићу нас су полагали да нас сахране, и над нама по старом обичају творили плач; и за сведочанство тог плача учињеног над нама, насут је тај брежуљчић.”*^[359] По преводу М. Ћоровић-Љубинковић,^[360] исти податак гласи: *“Узалуд ће те се трудити да копате тај тумул, ми више нисмо тамо, ми смо сахрањени на другом месту, док су над нама плакали по обичају старих, и док су дизали на том месту тумул као сведочанство одржаних погребних свечаности у нашу част.”* Затим на том брежуљчићу би подигнута црква у коју су положене мошти светитеља.

Дакле, у првом столећу обављени су погребни обреди вероватно за четири особе на истом месту, на коме је, после скоро четири столећа, преостала хумка од камена; на њој је подигнута црква. Подизање цркве на тумулу примењивало се и код нас. То су цркве апостола Павла и Петра у Расу,^[361] цркве у околини Требиња^[362] итд. Првобитно, ова хумка је вероватно била у виду некаквог споменика, који је могао имати камено постоље са неком грађевином, у коју се могао привремено положити покојник. Овај податак је важан, јер указује да громиле могу бити само сведочанство погребног обреда, а и да покојници нису спаљени, већ можда негде у близини сахрањени. Громила откривена код Сјенице, несумњиво подигнута сахрањеном покојнику (тешко је замислити да се неко спаљује 50 километара далеко од епископског седишта, 300 година после завршеног покрштавања), показује да су Срби у XII столећу подизали обредне споменике умрлом, који се данас препознају као громиле. Није искључено да је тако било и у старијој прошлости, да су покојници и у раном средњем веку сахрањивани, па и као хришћани, а да су им подизани обредни споменици - громиле.

Када се буду предузела свеобухватна археолошка истраживања громила, као и проучавања предања, обичаја, обредних радњи, топонимије Срба, као и других Словена, претпостављен погреб код Срба у раном средњем веку биће свакако потпуније објашњен. За сада је очигледно да се Срби разликују погребном од осталих Јужних Словена у раном средњем веку, а да су блиски Западним, а онда и Источним Словенима. За сада многа питања тих веза остају отворена.

Громиле и историја Срба

Иако погреб у раном средњем веку разликује Србе од осталих Словена већ у касноантичко доба, тешко се било што може изрећи о тако старој или старијој прошлости Срба на основу археолошких открића. По *Предању о прошлим временима*, Срби се, уз Моравце, Чехе, Карантанце и Хрвате, наводе као племена која се прва издвајају из основне масе Словена.^[363] Тај део словенске прошлости, мада се могућа решења наслућују, археологија за сада не може да разреши. Домовина Срба из времена пре досељавања у провинцију Далмацију морала се налазити негде између Дњестра, Припјата, Западног Буга, Висле и Тисе, у карпатским пределима. На то указује простирање кургана који су могли бити словенски у касноантичко доба. То потврђује и претежно сточарска привреда Срба, коју показују археолошки налази, писани подаци из средњег века, језик и начин живота.

Јован Цвијић је описао сточарска сезонска кретања управо са простора на којем се налазе громиле.^[364] Као и остали Словени, Срби су имали одређена места између села за друштвени живот, “игришта”.^[365] Код Срба су таква игришта, игралишта, коришћена до пре двадесет-тридесет година. Особено је да се налазе на врховима планина, брда и брегова. Игриште у близини Равне горе, које се спомиње у повељи цара Душана, налазило се на висини од око 1300 м. Данас таква игришта постоје на Копаонику (Игриште на обронцима Жељина, 1088 м), на Требави (Игриште, 480 м) и на много вишим планинским врховима у Босни – Игришће (1302 м) источно од Какња, Игриште (1406 м) на Јавору, јужно од Власенице, Игриште (1451 м) источно од Трнова, али и под именом Збориште (1544 м) на Тари, итд.

Међу до сада поменутих топонимима, ови имају нарочит значај за распознавање Срба, особених чувара исконских словенских обичаја. Сеоска игришта су или истакнута места на неком брежуљку уз село, или се налазе у равници поред насеља. Позната су у близини громила у Лакту и Хруштима, али и на многобројним другим местима: код Лесковца, Призрена, (Игриште западно уз Призрена, црква Светог Николе у Средској, подигнута је на старом Зборишту), у селима Боке Которске (као што су Богишићи, Радовићи, Гошићи), у Босни, итд. Негде су то “гумништа” на чукама, у Грбљу или Шумадији (Умчари). На врховима већих брда и планина била су игришта за окупљање становника више насеља, целе жупе или неколико жупа, смештених у околним долинама или пољима. У равничарским пределима северно од Дунава и Саве, није било услова да се положаји игришта сачувају у топонимима. Распоред ових топонима подудара се са етничким границама Срба у југоисточној Европи у великој мери. На југоистоку се такви називи налазе северозападно од Врања, на Кукавици, а на североистоку су на Мирочу (око кога су сачувани прастари словенски топоними); на западу се простиру приближно до правца Биоково – Цетина – Сана – Козара. Западна граница се подудара са ширењем позно-средњовековних ћириличних епиграфских споменика и надгробних обележја у виду мраморова, односно са областима православног становништва, у којима се одржавао традиционални друштвени живот. Нису ми познати такви називи за врхове брда и планина даље на запад, на простору где се простиру громиле, што указује на старост таквих назива. Наиме, те крајеве су Срби изгубили после рата са Немцима почетком IV столећа, а када су их поново постепено

населили почев од XII stoleћа, више није било услова за успостављање традиционалног деловања власти кроз саборована, јер је то било тло туђе, мађарске државе. Значи, такав назив за врх који повезује више насеља, био би поуздан показатељ да ту Срби живе пре IV stoleћа (и тамо где до сада нису забележене громиле), а ако се налазе уз насеља на мање упадљивим местима, да су тамо Срби становници у овом веку. На тај начин игришта показују где треба тражити громиле.

Прву белешку о сточарењу Срба оставио је цар Константин VII Порфирогенит. Он пише да Срби Паганије станују на острвима Мљету, Корчули, Брачу и Хвару и да “поседују своја стада и од њих живе”.^[366] Још у XII stoleћу Срби су живели углавном од сточарења. Описујући византијско освајање Галича близу Косовске Митровице 1149. године, Јован Кинам бележи да су Византинци заробили мноштво варвара (Срба) “који су делом били ратници а делом сточари”.^[367] У исто време, Вилхем Тирски пише да су Срби необразовани, без поретка, да живе у планинама и шумама и занемарују земљорадњу; имају много стада, бачија, млека, сира, масла, меса, меда и воска, као и да им управљају жупани и кнез, да су ратоборни.^[368] Пошто су Срби некада живели претежно од сточарења, пошто су гробља била у сточарским пределима, па и на висинама преко 1500 м, пошто су средишта друштвеног живота била на планинским врховима, нема сумње да претходну српску домовину треба тражити у планинским пределима погодним за живот сточара.

Цар Константин VII, преносећи предање о пореклу Јужних Срба, пише следеће: “*Треба знати да Срби воде порекло од некрштених Срба, названих и Бели, насељених с оне стране Турске* (тј. Мађарске), *у крају који се код њих назива Бојки; њима је у суседству и Франачка, исто као и велика Хрватска, она некрштена, која се назива и Бела. Тамо су дакле и ови Срби од давнине настањени. Пошто су два брата наследила од оца власт над Србијом, један од њих, преузевши половину народа, пребегне Ираклију, цару Ромеја;...*”^[369] Одавно је схваћено да земљу Бојки треба тражити на тлу истоименог племена који данас живи у вишим пределима Галиције, око Љова, Ивано-Франковска, Ужгорода и Пшемисла, између река Сан (притока Висле), врхова слива Дњестра и северних притока Тисе^[370] (сл. 218). Бојки се одликују архаичношћу и многим особеностима.^[371]

Источно од области Бојка траже се на Дњестру Бели Хрвати, где је распозната и њихова средњевековна археологија.^[372] Кургани код Хрвата нису ушли у ширу употребу, већ се примењује обично сахрањивање у гробовима са каменим плочама. Хрватима се приписује и једно гробље које се налази у географски другој области, око извора западног Буга.^[373] Тамо је нађено око 100 кургана пречника око 3-5 м, висине до 0,5 м. Остаци са ломаче сипани су у 2-3 јаме у основи кургана, који су биле окружене рововима. Датују се у X stoleће. Ови кургани веома наликују српским громилама, па су то можда гробови Бојка, за које не знамо да ли су пореклом Срби. Поред тога, у горњем Подњестровљу, од Могилева Подолског на истоку до околине Љова на западу, запажена су места са малим хумкама сличним громилама. Чак су неке од тих хумки ископаване, али како у њима нису откривене посебне конструкције или предмети, дошло се до закључка да су оне некакве природне творевине.^[374] То је управо област која се приписује Хрватима у IV-X stoleћу; о њима ће касније бити више речи.

За сада нема разлога да се домовина Срба не тражи баш у земљи данашњих Бојка или шире, до источних Карпата, између Мориша и Сирета, или до Бескида на западу, између Словачке и Пољске. Са обзиром на сезонско сточарење Срба, овако омеђена планинска област подразумева и спуштање у суседне равније пределе. На том подручју се у касноантичко и римско доба спомињу разна племена – Венеди, Сармати, Дачани, Карпи, Сери, итд. Пошто се још не располаже археолошким доказима да је домовина Срба у античко доба заиста била ту, на

овом месту биће само кратко указано на околности које су могле Србе, који су ту негде живели, покренути на сеобу у провинцију Далмацију.

Постоји један поуздан податак о громилама са краја IV столећа (Ресановци), сличним вероватно мало млађим налазима из оближње Црљивице код Дрвара, те вероватном громилом позног V–раног VI столећа из Сеонице у околини Коњица. Истом времену се приписује само једно насеље Словена, откривено у Мушићима на Дрини, низводно од Вишеграда.^[375] Међутим, због премало налаза словенске грнчарије у громилама (налаз из Сеонице се тешко може користити), за сада се не може правити поређење са Мушићима.

Громиле код Ресановца показују добре односе досељеника са Царством, јер садрже домаће романске производе, са изузетком неколико посуда. Исти случај је са громилом 2 из Црљивице, али то не важи за Сеоницу и насеље у Мушићима на Дрини. То јасно показује да су досељеници у провинцији Далмацији сматрани добродошлим и поданицима насељеним по вољи Царства. Могли су бити насељени на два начина, тада уобичајена – као варварски народ који се потпуно потчинио римској власти и као такав расељен по Царству, или као федерати, односно као страни народ који се потчинио и населио на договорено тло под одређеним условима и са уговореним правима.

На прву могућност указује фибула са емаљем из Велике Градине у Ластвама код Петровца, честа на простору источно од Дунава и у Потисју, али она се ипак сувише рано датује. Такође је мало вероватно да би у хришћанском Римском царству крајем четвртог столећа, покороном и расељеном племену било дозвољено да се сахрањује на пагански начин. У прилог другој могућности говори распоред громила дуж римског пута и у слабо настањеним пределима. Заиста је било разлога да се брани богато приморје, па и да се населе варвари као федерати на важним путевима, када је Римском царству недостајала војска. Такве услове су створили Хуни, продором у Европу 375. године. Тада Западни Готи траже и добију сагласност да се населе на римском тлу, а убрзо почињу германске пљачке римског Подунавља. Западни Готи су живели између Дњестра и Дунава, на североисточним прилазима римским границама, па су зато били изложени хунском притиску. Слично је могло бити и са Србима, насељеним на планинским превојима који су водили из јужноруских равница у Панонију. Зато је највероватније време доласка Срба у околину Грахова и Дрвара (можда и у друге крајеве Далмације), непосредно после 375. године. Амијан Марцелин бележи да су се многи удаљени народи, протерани из својих станишта због последњег хунског напада, кретали дуж римских граница на Дунаву.^[376] Пошто је римска пажња била усредсређена на готски прелазак Дунава, за којим је уследила њихова побуна и погибија цара Валенса 378. године и велика пљачкања Подунавља, могуће је да досељење народа који није оставио такву штету остане незабележено.

Уколико је стара домовина Срба обухватала земљу данашњих Бојка, било би природно да се они пред Хунима повуку према Дунаву. Тада би Тисом и Дунавом могли доћи до јужне Паноније. Могли су кренути и на запад, према римском Норику (у данашњој Аустрији), северним ободима Паноније. Забележено је да су Хуни 434. године припремали поход против Амилзура, Итимара, Тоносурса, Боиска (БоШскоиј) и других подунавских народа, због њихових пребега Византији.^[377] Изнуђеним уговором са Хунима, Византија се обавезала да, пре свега, неће ступати у ратни савез са непријатељима Хуна. У Боискима треба највероватније видети данашње и некадашње становнике земље Бојки, који су се пред Хунима померили на запад.^[378] Могуће је да су Срби негде до тог времена прешли у Норик, а не само у Далмацију. То би били преци оних Срба који ће се у другој половини VI столећа раселити у Полабље, до Солаве, и у област Ђердапа и Неготинске крајине.

Цар Константин VII Порфирогенит описао је досељавање Срба по предању о којем још нису усаглашена мишљења.^[379] Он пише да је део Срба пребегао цару Ираклију и “цар Ираклије га прими и као место насељавања даде му у солунској теми Сервију (####) која отада тај назив носи. После неког времена исти Срби одлуче да се врате у своје земље и цар их отпусти. Када су преишли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насељење. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (јер из тамошњих земаља они изагнаше Романе који сада станују у Далмацији и Драчу), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја: ...”^[380] Ово предање се оправдано оспорава, пре свега што нема могућности да се народ који је населио провинцију Далмацију смести у тако малу област као што је област Сервије (####).^[381] Мисли се такође да у време цара Ираклија (610-641) више не постоји византијска власт на Дунаву и између Сервије и Дунава (долина Мораве), али археолошки налази показују да је Византија остала и даље на неки начин присутна на путу Цариград – Софија – Ниш – Београд, као и на Дунаву (Прахово, Костолац).^[382]

Податак о Србима у данашњој Сервији (Серблија), може се различито тумачити, али с обзиром на громиле касноантичког доба, назире једно од могућих решења. Могло је доћи до бркања Солуна и Сервије (удаљене 135 км) са Солином и Србом (удаљеним 150 км). Наиме, град Тесалонику (####) Словени зову Солун. Римску Салону (####, Salona — код Сплита) Словени данас називају Солин. Упадљива сличност словенских назива ова два византијска града (Солун – Солин), и суседство са местима сличног имена (“Србија” и Срб у стварној Србији, односно у Поуњу), могла је довести до забуне, уколико је известилац био Словен. Дакле, правилно тумачење предања би могло бити да су се Срби населили у залеђу Салоне знатно пре владе цара Ираклија, где је била Србија (њен остатак је жупа Срб на Уни), да су одатле отишли на Дунав и потом се вратили у област римске провинције Далмације.^[383]

Поставља се питање да ли други расположиви подаци из писаних извора дозвољавају могућност да су Срби отишли на Дунав не из Сервије, већ из Срба? Зна се да су Источни Готи из Италије заузели Салону и Далмацију, а затим и Сирмијум у данашњем Срему, око 500. године, те да су предузимали мере за успостављање пуне власти у Далмацији.^[384] Присуство Гота је археолошки поуздано потврђено на простору од приморја (залеђе Задра) преко средње Босне (Сарајево, Хан Пијесак), до Срема.^[385] Када је цар Јустинијан почео 535. године рат против Гота, ослобођен је Сирмијум. Византија није успела да га задржи јер су га заузели Гепиди, али је Готе брзо истисла из целе Далмације.^[386] Рат се кратко водио на Јадранском мору, а затим је настављен скоро двадесет година у Италији, до уништења Гота. Упадљива је брзина којом је ослобођена Далмација, као и да се не спомињу борбе на другим местима осим дуж обале. То показује да Готи нису ни држали западну Далмацију и Либурнију, да их тамо није ни било.^[387]

И писани и археолошки подаци указују на то да провинција Далмација није била баш сасвим византијска после 536. године, од када се више у њој не спомињу борбе. Тако, историчар Прокопије саопштава да је 550. године велика маса Словена са доњег Дунава кренула да освоји Солун, али су – сазнавши да је у Сердици (Софији) била јака византијска војска, припремана против Гота у Италији – одустали од свог циља и отишли у Далмацију; византијске војсковође потом одведу војску у Салону на зимовање, не водећи рачуна о Словенима.^[388] Из овог податка произилази да је византијска власт сматрала важнијим заузимање Италије но држање провинције Далмације у целини. Ово је разумљиво, јер је Италија несумњиво важнији простор од Далмације, али је необично да се не бране по дубини путеви који воде за Италију. То показује да се нису осећали угроженим, мада је било нагађања да је словенски поход предузет у савезу са

Готима и мада су тада Словени први пут презимели на тлу Византије. Археологија није расветлила ово доба у Далмацији, ни у приморју ни у унутрашњости. Познат је низ утврђења и цркви рановизантијског доба,^[389] али новчана привреда није успостављена; грнчарија се често прави на спорим витлима, што не би требало да је особено за романско становништво. Због недостатка података о стварној власти Гота, а затим и Византије у значајним деловима провинције Далмације, може се помишљати на постојање неког трећег на том простору. Громиле показују да су то били Срби.

Налазиште у Цимешама је из VI stoleћа, а налаз из Сеонице је старији око 20 година. Громиле у Цимешама су особене по датовању после Гота, али и по томе што се налазе уз рановизантијску цркву и што је једино у њима Вејсил Ђурчић нашао и сахрањене покојнике. Цар Константин VII Порфирогенит пише за цара Ираклија и Србе да “... цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење”.^[390]

Покрштавање Срба могло је почети већ у касној антици, у IV stoleћу. Да то покрштавање није могло да се одвија тако једноставно као са другим народима, показује управо погребни обред са громилама. Око рановизантијске цркве у Цимешама се примењивало и подизање споменика вероватно спаљеним покојницима и обично сахрањивање у громилама. У три громиле су нађени сахрањени покојници, од чега у једној два покојника без глава. Можда је то био случај и у Уздољу, где у близини касноантичког гробља, па можда и неке цркве, постоји српско обредно место из VII stoleћа. Црква у Цимешама је стајала, а око ње су подизане громиле. Вероватно је исти случај био са громилама уз базилику код Бијелог Поља. У хумкама смештеним уз Црквину поред Јања код Шипова, нађен је шут, за који се не зна да ли потиче од рушења цркве негде у IV-Вили у VI-VII stoleћу. Али груписање громила око цркве и уз гробнице, указује на истовременост.

Није искључено да су Срби који су правили громиле поред цркви прихватили хришћанство, али су наставили да спаљују покојнике (верујући да ће тако душу пре ослободити да оде на небо). То говори у прилог тези да се покрштавање Срба заиста могло одиграти у рановизантијско доба.^[391] Историјске околности не показују јасно када је то могло бити. Све три цркве уз које су нађене громиле (код Бијелог Поља, Шипова и Петровца) имају сличне дубоке апсиде. Црква из Цимеша је донекле особена због своје основе у виду тау (Т) крста. Црква сличних основа има између Неретве, Цетине и Зрмање на југу (Цим, Цетина, Сућевићи, Мокро Поље), преко долине Врбаса (Оборци, Мајдан) и Уне (Заложје), до Посавине. Треба их очекивати и у неистраженом Подрињу.

Цар Константин VII Порфирогенит за Хрвате такође пише да су покрштени у време цара Ираклија, али да су од свештеника из Рима произведени архиепископ, епископи, презвитери и ђакони, односно да су их крстили епископи.^[392] Како ће се видети, Хрвате су Франци населили касније, почетком IV stoleћа. Треба подвући да нема разлога да у време покрштавања Срби не добију свог епископа, или да један или више епископа буду надлежни за област које су Срби држали, па и да буду под надлежношћу архиепископа Салоне. Нешто касније, град Гордосерба (#### = “Град Срба”) код Никеје, на западу Мале Азије, има епископе које бележе од краја VII stoleћа.^[393] Поменуто цркве, уколико су подигнуте због или после покрштавања Срба на том простору, указују на повољно време, на доба мира у провинцији Далмацији.

У два поглавља трактата о народима цара Константина VII Порфирогенита^[394] изложена су предања о словенском или аварском освајању Салоне, престонице провинције Далмације. Предања се међусобно разликују у ситницама. Војска Романа из (приморске) Далмације чувала

је границу према некој реци, наводно Дунаву. Једном приликом, у време смене војске, Романи изненада нападну ненаоружане Словене који су живели са друге стране реке и опљачкају их. Становници са те друге стране некада се називају Словенима, а некада Аварима. Када су Словени схватили шта се десило, поставе заседу и када их Романи следећи пут нападну, једне побију а друге заробе. Затим се пресвуку у њихову одећу, узму њихово оружје и заставе, пређу реку и заузму прво тврђаву Клис, а затим овладају Салоном и читавом Далмацијом. Романи после тога опстану само у неким приморским градовима и на неким острвима. Познато је из папске преписке да су Словени 600. године представљали опасност за Салону,^[395] а по једној остави новца зна се да је Салона освојена почетком владе цара Ираклија.^[396]

Археолошки подаци и писани извори показују како треба протумачити ово предање. Романска војска је вероватно држала границу из Гардуна, тврђаве смештене над Цетином, јужно од Сиња. Река која се спомиње у предању никако није могла бити Дунав у време кад су Словени представљали опасност за Салону. Романи су очигледно напали оба пута када је пограничној војсци, тј. посади тврђаве, стигла смена, па су били двоструко јачи; при повратку са границе хтели су да понесу плен. Река о којој је реч може бити само Цетина, што значи да су Салону заузели Словени из правца Ливна, а шире од Врбаса и Неретве. То су области у којима је могло бити насељених Словена већ у другој половини VI столећа, што се може пратити по оставама новца.^[397] Бркање Словени – Авари и спомињање Дунава као границе, указује на то да су Салону напали неки Јужни Словени, неко племе досељено из средњег Подунавља. Једно или два словенска гробља са урnama управо то потврђују. Прво, из каснијег VII столећа, нађено је код Кашића у залеђу Задра,^[398] а друго, вероватно старије, недавно је откривено код Шибеника.^[399] Значајно је да предања описују заузимање приморске Далмације (Равних котара и даље) преко Клиса до Сплита и даље на северозапад, а то говори да она није освојена са севера, из Поуња преко Книна, што је много повољнији правац за нападаче из Подунавља. Пошто је на северном правцу подручје громила, чини се да баш због тамо насељених Срба није дошло до продора са те стране.

Наравно, освајање Салоне није могло бити тако једноставно како то изгледа из до сада реченог. У освајању су могли учествовати и Срби, или само Срби, можда из неких посебних разлога. Иако је тада дошло до насељавања неког другог словенског племена у приморје између Цетине и Зрмање, можда све до Истре, није искључено да је и после тога могло доћи до неког покрштавања Срба. Мада је за Византију почетком владе цара Ираклија приморска Далмација изгубљена, до покрштавања је могло доћи због савезничких односа Срба са Византијом. На то време указује и предање о слању свештеника из Рима, а не из Далмације. За разјашњење ових питања неопходна су нова археолошка истраживања. У сваком случају, громиле из Цимеша смештене уз рановизантијску цркву, указују да су Срби тешко прихватили хришћански начин сахрањивања, а током VII столећа многе цркве су можда остале без свештеника и биле напуштене.

Знатно више археолошких података има о збивањима у VII столећу, добу насталом пошто су Словени коначно заузели југоисточну Европу. Томе времену припадају датоване громиле из Љутића и Великог Острова, јаме из Врањака, као и друга налазишта – Уздоље, насеља у Батковићима код Бијељине, Жабљаку код Теслића и више насеља у Подунављу. Из тог времена су и најстарије датоване громиле на северу у Липском, можда и у Бјалогори. Поређењем ових добро датованих налаза могу се извести занимљиви закључци. Издваја се више питања, међу којима је свакако на првом месту могућност неког досељења Срба у VII столећу, у доба цара Ираклија. Овде ће се, пре свега, изложити закључци засновани на археолошким налазима и открићима (сл. 222) па неће бити расправљана старија истраживања и мишљења заснована на

неархеолошким подацима.

За датовање су кључни налази из громиле 4 у Љутићима и њихово поређење са подацима о громилама на Великом Острву и Словенима у области Ђердапа и Неготинске крајине. Дуж Дунава се наишло на остатке материјалне културе Словена у и око рановизантијских утврђења, као и на посебним налазиштима. Уочљиво је да у другој половини VI столећа има усељавања Словена у рановизантијска утврђења (Доњи Милановац, Гамзиград), вероватно после 586. године. Ти се Словени покрштавају и сахрањују на хришћански начин. У Хајдучкој Воденици у Ђердапу, у слоју са почетка VII столећа,^[400] има словенске грнчарије уобичајене на северу, на пример у спомињаним насељима у Жуковицама или Шарбији.^[401]

Три словенска насеља низводно од Ђердапа, код Велеснице, Љубичевца и Дунав код Слатине, настала су негде седамдесетих – осамдесетих година VI столећа, а напуштена су крајем прве четвртине VII столећа, вероватно пре другог аварског напада на Цариград, 626. године.^[402] За њих су особене две врсте грнчарије. Једно су лонци дугих обода и неки ређи облици (разне црепуље, зделе, чашице), рађени гњетањем (сл. 219). Условно се могу сматрати за Прашку врсту словенског посуђа, а одговарају оним из Сеонице, Жабљака и Мушића. У другој врсти су лонци рађени на ножном и ручном витлу, украшени водоравним сноповима и вишеструким валовницама (сл. 219). Сличних лонаца има у и око области Норика (сл. 220/2),^[403] а затим и у Полабљу до Солаве (сл. 220/5).^[404] Та три насеља на Дунаву напуштена су у раном VII столећу, најкасније до опсаде Цариграда 626. године, јер у њима нема млађих врста грнчарије. Сличност словенских запона из Мале Влашке и Неготинске крајине са неким у Грчкој,^[405] указује на правац исељавања овог становништва.

Истраживано је још једно насеље, Кула, наспрам Великог Острва. Оно се датује у период од раног VII столећа до неког бугарског напада око 670-680. године.^[406] У њему је нађена старија грнчарија рађена гњетањем и на брзом витлу, и млађа, рађена на спором витлу, различито украшавана. Налази и датовање се подударају са онима из громила у Великом Острву. Међу грнчаријом су и особени лонци рађени на брзом витлу, украшени на рамену жљебовима. Таквих лонаца је било у насељу Дунав код Слатине, а један уломак је нађен у громили 3 у Љутићима (сл. 32/2). У Љутићима је у истој громили нађен и један рановизантијски уломак (сл. 32/1) који указује на добре односе са Ромејима. Другим речима, громилу у Љутићима треба датovati у време када је још било византијских насеља и трговине са њима. То показује да је громила из Љутића старија од громила на Великом Острву и од насеља Кула, те указује на порекло лонаца украшених жљебовима у Далмацији.

Станишта у насељима Дунав и Кула су укопана и надземна, обично четвороугаона, са различитим пећима и огњиштима. Има укопаних кућа са каменим пећима, али и оних са огњиштима каква нису уобичајена код Јужних Словена, већ се срећу у насељима Пољске (сл. 221). Дакле, археолошке особине налазишта на Дунаву, у Неготинској крајини, уз извесна мешања са особинама Јужних Словена, показују сродност са оним из западних простора словенства, пре свега кроз громиле, а затим и кроз врсте кућа, огњишта и грнчарије. С обзиром на историјске податке и топонимију, произилази да су то српска налазишта.

Први слој насеља из седамдесетих-осамдесетих година VI stoleћа сведочи о досељавању Срба на Дунав, у Неготинску крајину, могуће из или преко Далмације. То становништво је отишло са Дунава пре опсаде Цариграда 626. године, а можда и после првог напада на Цариград и Солун из 619. године.^[407] Ослабљеној Византији тада је била неопходна помоћ у самим средиштима државе. Крајем VI stoleћа било је појединачног досељавања право из данашње Пољске, што је потврђено словенском грнчаријом рановизантијске тврђаве на Хајдучкој Воденици. Међутим, не може се знати да ли су то били Срби или неки други Словени. Другом слоју досељавања Срба припадају или они који су се задржали у Неготинској крајини после прве четвртине VII stoleћа, или неки нови Срби придошли из предела источне Далмације, или су то они Срби који су отишли на југ, а потом се вратили. Последња могућност одговара подацима цара Константина VII Порфирогенита. Тим Србима припадају громиле на Великом Острову и они држе насеље Кула, касније борбом освојено у неком бугарском нападу око 680. године.

Током VI-VII stoleћа Срби се насељавају и у средње Полабље. Најстарије налазиште које се може повезати са Србима је насеље у Жуковицама на Одри (V-VI stoleће), због сличности са насељем у Батковићима. Пошто су оба насеља равничарска и скоро без кућа, може се претпоставити да су их основали сточари из брдско-планинских предела, у време када су због испаше морали да сиђу у равнице. Из друге половине VI – прве половине VII stoleћа је насеље у Шарбији, које има два слоја.

У Полабљу су датоване громиле и кургани млађи од равних гробаља са урnama, који припадају VI – VII stoleћу. То значи да Срби нису били први Словени на Лаби. Зна се да је у време кнеза Дервена граница српске кнежевине већ дуго била на Солави. Кнез Дервен је 631. године, пошто су Франци напали и поразили Самов савез, у противудару победио Франке, мада су Срби изгледа дотле имали мировни споразум са Францима. После тога је словенска граница померена даље на запад.^[408] Немачки истраживачи сматрају да је први слој словенског насељавања из прве половине VI stoleћа препознатљив по грнчарији Прашке врсте, и да је тада углавном насељено средње Полабље.^[409] Потом долазе Срби и насељавају се између долине Лабе и Солаве. На основу Русенске грнчарије, сматра се да Срби стижу до Солаве преко Чешке и Моравске из Средњег Подунавља. Русенска грнчарија садржи особине римско-провинцијске грнчарије, каква је позната у Норику. На основу византијског новца, досељавање Срба у Полабље може се датовати већ од друге половине VI stoleћа.^[410]

Дакле, порекло Русенске врсте грнчарије је на оном истом простору са којег врло слична грнчарија стиже у Неготинску крајину. Норик је простор чије грнчарство касноантичког доба веома наликује словенском а нарочито српском грнчарству средњег века, по украшавању чешљем и печатима на дну.^[411] Из овог произилази да су се неки Срби поделили на том простору, па је једна група отишла на Лабу и Солаву, а друга је стигла до доњег Дунава у Неготинској крајини. Они су на Доњи Дунав стигли у четвртој четвртини VI stoleћа. Не располаже се доказима о тако раној појави Русенске врсте грнчарије, али то није искључено, нарочито зато што се она користи заједно са гњетаном грнчаријом Прашке врсте. Последњи повод за расељавање је могло бити досељавање Авара у Панонску низију крајем шездесетих година VI stoleћа, што је изазвало одлазак разних народа из средњег Подунавља. Поред тога, неки Срби су могли сићи у Пољску са источнијих планинских простора, где се није користила грнчарија рађена на витлу и украшена чешљем.

Питање новог простора српског расељавања, вероватно у VI stoleћу, још се не може

коначно решити. Северо-западни планински делови Средњег Подунавља делују као простор где су Срби извесно време боравили и потом се поделили, па једини отишли пут Лабе и Солаве, а други у област Ђердапа. Друга област могућег српског раздвајања била би римска Далмација. То раздвајање се одиграло, ако занемаримо пресељења Срба у IV столећу, изгледа крајем треће четвртине VI столећа, значи пре доба цара Ираклија (610 – 641). Али, почетком његове владавине Срби су се одселили са Дунава у Неготинској крајини. Да су тада могли отићи на југ Балканског полуострва, указују поменути запони. То су три запона нађена негде у северној Србији, у Фериђиле у Малој Влашкој и у Неа Анхијалу у Тесалији,^[412] и три запона нађена код Беле Цркве у Банату, у Љешу у Албанији и негде у Малој Азији.^[413] Није искључено да су се ти Срби, који су напустили насеља Дунав код Слатине, Љубичевац и Велесницу, вратили на Дунав и основали насеље Кула и гробље на Великом Острву и ту остали до досељења Бугара. Можда су се на тлу под византијском контролом населили само Срби чврсто опредељени за хришћанску цркву.

Дакле, Срби су се заиста поделили, али пре владе цара Ираклија; у његово време део Срба је заиста могао отићи у област Солуна и населити град којег су прозвали “Србија” (данас Сервија), а потом се вратити на Дунав (сл. 222). Ти су Срби могли отићи за Далмацију тек у време цара Константина IV (668 – 685). Вероватно су се доселили на Дунав у Неготинској крајини први пут из предела Далмације. Отворено је питање да ли је део Срба остао у Сервији (ако су је тада населили) и када је насељен “Град Срба” код Никеје у Малој Азији, који се спомиње од краја VII столећа. Ова померања у време цара Ираклија могла су бити изведена у договору са Царством, а Срби су вероватно добили војне задатке. Предање о досељавању Срба садржи стварне чињенице, али су оне донекле помешане или погрешно спојене у делу цара Константина VII. Стиче се утисак да је писац саставио предање из различитих тачних података о Србима, повезујући их својим домишљањима.

Из VIII-IV столећа позната је само једна добро датована громила, из Уздоља. Поред ње је установљен и старији слој, из VII столећа. Налази грнчарије из тог старијег слоја су сродни оним из Неготинске крајине и Љутића, па и грнчарија Срба са Лабе и Солаве, с обзиром на употребу витла. Од овог слоја је много занимљивија громила датована око 800. године, зато што заправо датује и остала гробља Книнске крајине, што из основа мења преовлађујућа тумачења малобројних историјских писаних података. Реч је о суседству Срба и Хрвата на том простору. Обично се сматра да су на простору западно од Цетине живели Хрвати од VII столећа, а да се Срби шире у те крајеве тек у позном средњем веку. Книнска крајина се по цару Константину VII налазила у Хрватској током X столећа. Зато се поставља питање када су Хрвати заузели Книнску крајину и да ли се то може одредити археолошким путем.

Хрвати су једно од најстаријих словенских племена. Спомињу се у *Предању о прошлим временима* међу првима издвојеним од осталих Словена, заједно са Моравцима, Чесима, Карантанцима и Србима. За етноним Хрват има различитих тумачења, али се углавном мисли да је иранског порекла.^[414] Та веза са Ираном, односно са Сарматима, није без основа, јер се Хрвати сахрањују на обичан начин пре осталих Словена, што може бити утицај преузимања таковог погребња од Сармата.

Цар Константин VII Порфирогенит је омеђио границе Хрвата средином X столећа: “Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до границе Истре, односно до града Лабина и са брдске стране у извесној мери пружа се и даље од провинције Истре, а према Цетини и Ливну граничи се са Србијом”.^[415] Управо на том простору и само унутар њега откривена су и археолошки истраживана гробља Хрвата из IV столећа.^[416] Ископавана су око Нина (Метериза, Свети Криж, Ждријац), Кашића (Маклиново брдо, Разбојне, Главчурак),

Смилчића, Биљана Доњих, Становаца. Ова налазишта донекле допуњују и случајни налази.

Основне особине хрватских гробова су сахрањивање у раке заобљених углова, понекад озидане са мање или више камена, па и каменим плочама; у неким случајевима су уочени сандуци од дрвета. Умрли су сахрањивани у ношњи и опреми – мушкарци са оружјем, жене са накитом (сл. 224). Најчешће оружје су стреле, секире, а затим и понеко копље и мач. Од опреме су честе оструге, затим на појасу нож и кресиво (у торбици) и понекад особени делови посуда (мешине) прављени од јелењег рога, чутуре у виду ведра, кључеви, итд. У женским гробовима се налази накит (наушнице, огрлице – чврсте и од бобаца, прстење) а од опреме нож, кресиво, пршљеници за вретено, коштане игленице, чешљеви итд. Од обреда је установљено редовно стављање хране или пића у некој посуди (не спомињу се кости од печеног меса) и понекад посипање гроба ломљеним посудама. Очигледно је да то нису хришћанска гробља. Посуђе је особено по недостатку украса, дршкама на неким лонцима, неким облицима налик бокалима, итд. Има примера делимичног спаљивања покојника. Јанко Белошевић, истраживач ових гробова, датује их у VIII и прву половину IV столећа, мада ни за један гроб није доказао да заиста припада VIII столећу.^[417] У овим гробљима су нађена два комада новца, златник цара Константина^V Копронима (741 – 755) и франачког цара Лотара (844 – 855).^[418] Необично бројан златан новац цара Константина^V у западним деловима провинције Далмације обично датује налазе у IV столеће.^[419] Ова гробља нису хришћанска већ паганска, како то показују прилози у храни (посуде).

Јанко Белошевић тумачи и урне случајно нађене у равном гробљу на Маклиновом брду код Кашића као хрватске.^[420] Међутим, оне се никако не могу повезати са хрватским гробљима сахрањених покојника. Нађено је десетак урни. То су све лонци рађени на спором витлу, наглашеног рамена, дугог разгрнутог обода (сл. 223/1) Већина лонаца – урни украшена је чешљем на рамену, што их датује у VII столеће, а искључива примена витла и код оних неукрашених примерака указује на позније VII, па и VIII столеће. Код свих Словена даљи развој грнчарије обележен је све већом украшеном површином лонца. Насупрот томе лонци из хрватских гробова по правилу немају украс, а када га имају, најчешће није изведен чешљем. Рађени су на спором витлу, од чије осовине често остаје отисак на дну; немају наглашено раме, већ је највећи пречник на средини висине суда (сл. 223/2) Уз то, понекад имају посебне знаке, на неким се појављују дршке, а нађене су и издужене посуде са дршкама – врста бокала. Овакво посуђе није познато код других Словена. Међу грнчаријом из хрватских гробова појављују се малобројни уобичајени словенски лонци украшени чешљем. Из изнетог се може извести само један закључак, да су посуђе са Маклиновог брда и из хрватских гробова правила два сасвим различита племена, да се у хрватским гробљима ретко појављује посуђе настало развојем из лонаца тог старијег слоја, те да међу њима постоји одређена временска разлика. Уз то треба напоменути, да код Хрвата нема биритуалних гробаља, како је то запазио Ј. Белошевић, а што је уобичајено код других Словена.^[421]

Хрватска гробља у Далмацији нису позната ни на другим просторима где се траже Хрвати. На Дњестру је издвојена област која се приписује Хрватима на основу *Предања о прошлим временима*, низводно од земље Бојка. Тамо се Хрватима приписују кургани са спаљеним остацима покојника, мада се сматра да се обичај коришћења кургана није усталио код Хрвата, те да су брзо прешли на сахрањивање у раке озидане каменим плочама.^[422] Источно од Прага је издвојена област кургана такозваних чешких Хрвата.^[423] Међу тим курганима има оних са остацима спаљивања покојника на дну, са траговима четвороугаоно постављених темељњача, са јамама, са жрвњевима, са сахрањеним и спаљеним покојницима, па и оних без остатака покојника. Иако постоји обимна литература о Белој Хрватској на коју се позива Рудолф Турек

издвајајући ове кургане као хрватске, ипак се не располаже чињеницама да су на том простору заиста живели Хрвати. Бела Хрватска се тражи и око Кракова, али тамо није било покушаја издвајања неких археолошких налазишта као хрватских. Непостојање било какве сличности између погребља Хрвата у Далмацији са оним под курганима, искључује сваку могућност да су ти кургани гробља Хрвата из времена њиховог раздвајања и досељавања у Далмацију.

Гробља из Далмације сродна хрватским налазе се на сасвим другим просторима од оних где се тражи Бела Хрватска. Тако се између Охридског и Скадарског језера простирала Коман култура, датована у период од краја VII до у IV столеће.^[424] Издвојена је по гробљима откривеним у планинским пределима и карактерише се сахрањивањем покојника у раке са сандуком од камених плоча. У мушким гробовима је најчешће оружје – секира и стрела, а изузетно се појављују копља, па и мач. Поред тога, користе се грудни разводници за каишеве и други окови за упртаче. Одговарајући разводник је нађен и код Кашића.^[425] У женским гробовима се налазе наушнице и огрлице од бобица, или круте огрлице, наруквице и прстење. Особеност ове културе су запони који се у VIII столећу, осим изузетно, не користе у Југоисточној Европи. Од прилога се појављује посуђе (мада није правило), заступљено бокалима византијске производње.^[426]

Ова култура се различито тумачи, мада најчешће као производ домаћег, романизованог становништва, иако је то сасвим страна појава на тлу Албаније. На овом месту није могуће упуштање у расправу о пореклу Коман културе, иако треба указати на неке битне чињенице. Њен настанак се подудара са податком о сеоби потомака заробљених РOMEЈА (сл. 226), када су и *“присталице из других племена”*, предвођених Кувером, прешле из Паноније у залеђе Солуна, где им се касније губи траг у писаним изворима.^[427] Помоћу неких случајних налаза из Албаније тог времена, показано је да се Кувер населио на простору где касније настаје Коман култура.^[428] Има мишљења да су носиоци Коман културе били Брсјаци.^[429]

Током VIII, па и IV столећа, до покрштавања, мало где се Словени сахрањују у равним гробљима. У доњем Подунављу има гробова и сахрањених и спаљених покојника; у ракама заобљених углова понекад се уз скелете нађу секире и круте огрлице.^[430] Такав начин сахрањивања је уобичајен у равницама средњег Подунавља, нарочито између Дунава и Потисја, до северних обода Паноније.^[431] То су гробља са простора на којем су владари Авари (Обри), а на којем су у великом броју живели Словени. По уништењу Авара од стране Франака и Бугара (око 800. године), њихов источни и средишњи простор преузимају Бугари. Одлика ових гробаља је сахрањивање у четвороугаоне раке правих углова. У мушким гробовима се налази појас (какав је нађен у Скрадину^[432], лук и стреле, ређе сабља, итд. У женским гробовима се налази уобичајени накит, пршљенци, игленице. Као прилог, налази се храна – печено месо или јело скувано у лонцима. Лонци могу бити рађени гњетањем и без украса или рађени на спором витлу и украшени обично чешљем. Има и својеврсних здепастих крчага са дршком, рађених на брзом витлу. У млађем слоју појављују се мешине са отвором од јелењег рога и чутуре налик ведрицама, па и секире. У гробљима старијег великоморавског слоја из IV столећа има од оружја највише секира, затим стрела, мачева; међу опремом су бројне оструге, а има чутура у виду ведрица и мешине са отвором од јелењег рога.^[433] Међутим, у Подунављу нису познати лонци без украса рађени на спором витлу, као ни они са дршкама и слични бокали. Таквог посуђа има на простору Салтовске културе; оно понекад има урезане знаке^[434], сличне оним на хрватском посуђу (сл. 225).

Из овог кратког прегледа види се да су хрватска гробља Далмације сродна старијој Коман култури, донекле аварским и бугарским гробљима VIII столећа, те да имају низ особина гробаља са простора Велике Моравске из IV столећа, односно северозападних предела

Паноније. Постоји суштинска повезаност са бугарским начином сахрањивања, јер се ни Хрвати у Далмацији не спаљују. Неукрашене посуде и оне са дршкама, нису познате код Словена, али их има у Коман и у Салтовској култури. Ово указује на чињеницу да су Хрвати примили много тога од хунобугарских народа, односно да су се доселили са подручја где је преовлађивала хунобугарска култура. То се може ускладити са тражењем Хрвата на Дњестру, јер су тамо били у непосредном суседству са Бугарима током VI – VII столећа. Коман култура би се могла повезати са подацима о Црвеној (јужној) Хрватској.^[435] То значи да се неко племе, археолошких особина које одговарају Хрватима, могло настанити у данашњој Албанији око 680. године. А племе Хрвата које је населило Далмацију, дошло је око 800. године у Равне котаре.^[436] Несумњиво су се Хрвати поделили негде на словенском истоку. Није искључено да су некад били у саставу Анта (на шта указују и неки облици посуђа), те да су у VI -VII столећу под још нејасним околностима сви Хрвати или њихов део доспели у неку заједницу са Бугарима.

Претпоставке о Белој Хрватској, односно о распореду Хрвата у Пољској и Чешкој, не потврђују довољно ни топоними. То се може уочити и простим увидом у боље савремене ауто – и туристичке карте, доступне свим читаоцима. Најважнији је пример Чешке, јер је тамо издвојена област са наводним хрватским курганима. У ауто-атласу Чехословачке^[437] се наводе четири топонима са хрватским именом. Од тога је један северозападно од Прага (Цхарватце), а три су у Подунављу, од источне стране Хрона (Цхроватице), преко Ваха у залеђу Братиславе (Цхорватску Гроб) до иза Мораве (Цхарватска Нова Вес). Ни један од ових топонима није на простору где су откривени наводно хрватски кургани. Насупрот томе, шест топонима са српским именом налазе се сви у Чешкој – три су око Прага (Србин, Србско, Србеч), један стварно на Лаби (Србска Каменица), а две су западно од Плзена, на граници према Немцима (Србице, Србу). Са тих простора нису познати словенски кургани, а у Подунављу између ушћа Хрона и Мораве вероватно их никада није ни било. Овакав распоред топонима допуњују они из Доње Аустрије са леве стране Дунава, забележени у позном средњем веку, као што су Кротендорф (1280-1311) јужно од Цветла; Кротенхофстатт (1385); Кротендорф (1318-20) северозападно од Хорна; Кротентал (1428-1571).^[438] Топоними намећу закључак да Белу Хрватску треба тражити на левој страни Дунава, на ширем простору око Братиславе, на простору који почиње северно од Будимпеште, а завршава се северно од Беча.

Овај простор сасвим одговара положају Беле Хрватске који описује цар Константин VII: *“У то време Хрвати становаху с оне стране Багибарије, где су сада Белохрвати... Остали Хрвати остану у суседству Франачке и зову се сада Белохрвати тј. Бели Хрвати и имају свог архонта; потчињени су Отону, великом краљу Франачке, живе са Турцима (Мађарима) у љубави... (Бели Хрвати) који станују са оне стране Турске (Мађарске), а у близини Франачке и граниче се са Словенима, некрштеним Србима стално их пљачкају Франци, Турци (Мађари) и Печењези”*.^[439] Ту су Бели Хрвати били иза Мађарске, а поред Франачке; номадски Печењези, који су држали долину Дњестра, лако су могли доћи до њих. Суседна Бела Србија могла би бити између Дњестра, Висле и Западног Буга (област Бојки). Остаје нејасан појам Багибарије.^[440]

Међутим, овако одређен простор Беле Хрватске изгледа није онај са којег су се доселили Хрвати у Далмацију, или бар за то још увек нема археолошких доказа. Упркос бројним сличностима, ту недостаје хрватско посуђе, оно познато и у Коман и у Салтовској култури. Зато повезивање имена Хрват (#####) са оснивачем бугарског ханата Кувратом (Коубратој) и Кувером (Коабер) није без основа.^[441]

О франачкој власти на западу провинције Далмације постоји поуздани археолошки подаци. Још крајем прошлог столећа откривена су гробља са франачким гробовима. Једно је нађено на месту Бискупија – Црквина код Книна, са најмање 7 гробова, а друго у Кољанима код

Врлике.^[442] Њихова особеност је сахрањивање у дрвеним сандуцима са ратничком опремом: богато украшеним остругама, чутурама налик ведрицама, понекад са мачем, ретко са другим налазима. У већини гробова из Бискупије нађен је по један златник Константина V Копронима (750–775), а нису нађени прилози – посуде са храном (осим новца). Гробља се датују у период од краја VIII, до у IV столеће.^[443] Одговарајући женски гробови нису установљени. Гробови су очигледно хришћански, за разлику од хрватских истог доба. Ово показује да су Франци имали своје војне посаде, односно ратнике – феудалце насељене на правцу Книн – Врлика.

Несумњиво се у западним пределима провинције Далмације око 800. године врши сахрањивање на разне начине (сл. 227). Срби подижу громиле у планинским и брдским пределима, те у пољима између њих. Хрвати се сахрањују на пагански начин у Равним котарима, а представници франачке власти у области око Книна сахрањују се на хришћански начин, мада са ратничком опремом. Зато је за датовање громила у Книнској крајини и Лици кључно питање франачких освајања у провинцији Далмацији. Са овим питањем повезано је и датовање громила у градинама области Унца и Уне.

Распоред градина са громилама указује на напад са запада, из правца данашње Ријеке преко Личког поља, или са севера из Посавине, преко данашњег Карловца или Сиска. Распоред градина са громилама такође указује на борбе у читавој области, из чега произилази да је она цела била опустошена или заузета од непријатеља. Градина у Брувну и Љутица градина имају особене положаје за одбрану пута, јер су смештене на тесним местима непосредно изнад пута. Све остале градине лако су могле да се мимоиђу. Међу градинама једино Љутица Градина брани само пут на правцу запад – исток. Не треба искључити правац напада са југа, преко Книна, мада расположиви подаци не показују такву могућност – на том правцу нису познате градине са громилама.

Франци су после освајања лангобардске Италије заузели Истру 788. године, па су убрзо напали Аваре у Панонији, сломили их и тако проширили власт до Дунава. Изговор за напад на Далмацију вероватно је била погибија војсковође Ерика приликом повратка са похода против Авара 799. године, преко Уне, Лике и Ријеке, када је упао у заседу становника Тарсатике (Сушак у Ријеци).^[444] Тарсатика је тада морала бити византијски град настањен највероватније Романима. У рату који је уследио, Византија је изгубила северозападну Далмацију коју су заузели Франци. Миром у Ахену из 812. године, приморски градови су враћени Византији, али не и раније изгубљена Истра. То показује да Франачка није успела да се учврсти у Далмацији. Свакако је Византија имала неког јаког словенског савезника. Затим долази до неких сукоба између становника приморских градова и Словена, због чега се воде преговори између Византије и Франачке, Романа из приморских градова и Словена. Дакле, неки Словени насељени уз византијске приморске градове су били франачки савезници, а неки други Словени су били савезници Византије, па Франачка није успела да заузме простор између Посавине и приморја.

Називи словенских племена у римској Далмацији први пут се наводе у време устанка кнеза Људевита, али се не зна којем је племену (или племенима) он био кнез.^[445] Против Људевита ратује Борна, кнез Гудушчана, Далмације и Либурније, одан франачки вазал, али се против њега буне потчињени му Гачани; потом Људевит напада Борну, али се он успешно брани у својим утврђењима. На крају, Људевит је принуђен да бежи, па из Сиска одлази код Срба, 822. године. Тада су франачки анали забележили да Срби “*држе велики део Далмације*”.^[446] Кнез Људевит убије српског жупана код кога се склонио и заузме његову земљу, али је принуђен да побегне у део Далмације под влашћу Људемисла, Борниног ујака, који га убија 822. године. Борна је тада већ био умро, а наследио га је син Владислав.

Из овог штурог казивања анала о збивањима у Далмацији извесно је да на њеном западу живе у раном IV столећу Гудушчани, Гачани и Срби. У то време ту су већ морали живети Хрвати и Литцики, мада се не спомињу по имену (сл. 227). Земље Срба који држе “*велики део Далмације*”, одређује простирање громила. Гудушчани су вероватно господарили у данашњој Лици, пошто се спомиње Либурнија. Гачани су посебно племе, или српско племе, потчињено Францима. Кнез Људемисл могао је да влада Хрватима у приморју када је и Борна држао Либурнију (Лику). Несумњиво су Срби били савезници Византије, а Хрвати савезници Франачке, под влашћу Гудушчанина кнеза Људемисла. Има података да су Хрвати били у саставу Франачке и током друге половине IV столећа.^[447] Упадљиво је да византијски градови (Сплит, Трогир, Задар, и они на острвима Цресу, Рабу и Крку), у време цара Василија I (867-886) плаћају данак Хрватима од 710 номизми, за разлику од Дубровника који даје закупнину за винограде од по 36 номизми кнежевима Захумља и Травуније^[448]. Котор и други градови на српским обалама се не спомињу. То такође показује да су Срби били савезници Византије, којима се данак не плаћа, за разлику од Хрвата.

Франачких археолошких налаза има спорадично у неким тврђавама даље на исток, од Врбљана на Сани до Могоријела на Неретви.^[449] Пошто не садрже све предмете нађене у гробовима познатим из околине Книна и Врлике, не могу се сматрати поуздано франачким. Свакако су из времена франачког напада на Словене, али могу припадати и погинулим франачким ратницима и српском плену задобијеном у борби са франачком војском, па и купљеној роби. О ратним сукобима тог времена сведоче обновљена рановизантијска утврђења, какав је Чукер код Мокрог поља, у коме је нађена грнчарија слична оној из громиле у Уздољу (сл. 165/8-15). Да су Срби тада изгубили неке западне крајеве, показују градине са громилама у области Унца и горњег тока Уне, затим франачка гробља код Книна и Врлике.

Из расположивих археолошких и писаних података може се закључити да је Каролиншко царство напало византијске градове у Далмацији, а истовремено и Србе. Срби су као савезници Византије ступили у рат са Францима, можда ради одбране далматинских градова или сопствене одбране. Франци су у нападу заузели области југозападно од правца Уна – Дрвар – Гламоч – Ливно – Неретва и пробали да заузму оновремену Србију, која је заузимала највећи део провинције Далмације. У томе нису успели, како то показује распоред франачких гробних налаза и градина са српским громилама. Срби су тада изгубили неке области Лике и Далмације. То датује громиле у Уздољу, у остатку Книнске крајине и Лици у период до почетка IV столећа. Тада су се и Хрвати населили у Равним котарима у Далмацији, било као избеглице и досељеници из средњег Подунавља или неког удаљенијег простора иза Карпата, било као племе које су Франци потчинили и населили. У Равним котарима Хрвати су затекли неке раније насељене Словене, које су покорили или протерали.

Време када су Срби престали да спаљују покојнике и да праве громиле археолошки још није установљено. Нема разлога да се не прихвати податак цара Константина VII Порфирогенита да су Срби коначно покрштени у време цара Василија II (867 – 886). То је вероватно значило да су Срби прихватили устројство Цркве из Цариграда, односно потчињеност Цркве митрополијама у Приморју – Драчу и Сплиту. У то исто време су Словени средњег Подунавља прихватили хришћанство захваљујући изузетним личностима словенских апостола Светог Ђирила (Константина) и Светог Методија. То коначно покрштавање Срба обављено је у време кнеза Мутимира (око 850 – 891/892), чија два старија сина имају словенска имена, а најмлађи хришћанско, Стефан. Вероватно је и после тога било спаљивања покојника, али о томе нема археолошких сведочанстава. Међутим, громиле се подижу и даље, у XII столећу (како то показује пример из Сјенице), вероватно покојницима који су сахрањени на другом месту. У

позном средњем веку, од доба Светог Саве, прешло се на подизање споменика изнад гроба, а затим и на његово клесање у камену.

Зашто су Срби били особени

(уместо закључка)

Издвајање громила као остатака погребних обреда особених за Србе веома мења уобичајена схватања о српској прошлости и култури. Једва да се могу сагледати све могуће последице за будућа археолошка, етнологска, филолошка, историјска и друга истраживања. Иако су издвајање средњовековних громила и њихово тумачење сасвим нови, они се не косе са раније познатим чињеницама. До сада расположиви археолошки, писани или топономастички извори, тумачени на овај или онај начин, сада се приказују у новом светлу. Читалац може помислити да нека будућа открића можда могу из основа изменити исходе овог истраживања громила, али то није могуће. Истраживањем громила само је попуњена једна упадљива празнина у прошлости Југоисточне Европе, само је нађена загубљена прошлост једног од важнијих словенских народа. Та сада откривена карика, не може се заменити другом. У будућности можемо откривати само нове загубљене чињенице о прошлости Срба, Словена и осталих Европљана.

Разлике и сличности Срба са Словенима и осталим Индоевропљанима, указују на особену културу која се дуго може пратити у прошлост. Срби су спаљивали своје покојнике у раном средњем веку, како су то чинили скоро сви Словени. Тај обред се одржао до у XII столеће код неких руских и пољских племена, као и код Балта. То је некад био општи индоевропски обичај, који је у Европу увео, по свој прилици, новодосељен народ, када су и Аријевци стигли у Индију. Били су то делови истог народа, који је створио индоевропску заједницу народа. У Индији се обичај спаљивања покојника сачувао до данас, а већина европских народа га напушта још крајем античког доба.

Иако ова питања још нису довољно истражена, запажа се упадљива сличност неких погребних обичаја индоевропских народа. На пример, неки преци Римљана су правили спомен – кућу на гробу (маузолеј) и играли коло током погребног обреда (сл. 230).^[450] Слично су радили Јаподи (сл. 228).^[451] Тако се чинило и код Словена и Срба, како сведоче наши надгробни белези у XIV – XV столећу (сл. 229). Исто је и са обичајем спаљивања у чамцу или броду, познатом и у Индији. То није забележено код Срба, али је зато код нас познато сахрањивање покојника у чамцу XIV – XVI столећу. Пошто се камени белези над српским гробљима праве у виду спомен-куће, што је само одраз обичаја из времена спаљивања покојника, очито је то и “сандук” у виду чамца. Ово јасно указује да су некада и Срби спаљивали своје покојнике у чамцу, као што је то забележено за Русе и друге народе. Остаје отворено питање како то да се тај обичај сачува тако дуго код Срба који су живели у брдско-планинским пределима.

Ове заједничке особине Срба и осталих Словена јасно их разликују од народа не-индоевропског порекла, другачијег погребња, као што су разна хунобугарска племена. Сармати, који се сматрају Индоевропљанима, одувек сахрањују своје покојнике, у почетку по правилу под хумкама. Зато је искључено значајније учешће Сармата у етногенези Срба и већине Словена. Изузетак могу бити Хрвати, али за сада нема услова да се то докаже, мада сличност неких особина њиховог погребња допушта везе са Сарматима касноантичког доба.

Са друге стране, Срби се разликују од осталих Словена, од неких више, а од других мање. По погребу се највише разликују од оновремених Јужних Словена, у писаним изворима VI

столећа познатих под именом “Склавени”. Они су пепео покојника сахрањивали у земљу. Тај обред, особен за Подунавље, за простор до Пелопонеза на југ и до доњег Подњепровља на исток, познат је на запад до Солаве и Полабља. Громиле су најближе могилама са пепелом покојника сахрањеним на њиховом врху. Таквих има у северној Русији (Новгородски Словени, Кривићи), у Пољској, Чешкој, данашњој источној Немачкој. Громиле се од њих суштински разликују, колико се сада зна, јер не садрже пепео покојника.

Срби су по смрти покојника подизали обредна станишта, спаљивана када и покојник. Изглед и величина тог станишта одговарали су покојниковом дому за живота, друштвеном и породичном положају, полу, узрасту. Над остацима тог станишта потом је подизана спомен-зграда (стлп), а громиле су њихови остаци. Уколико је покојник спаљен, како се чини, његов пепео је или просипан (реке, понори), или је излаган у нечему изнад громила (штит?), или је у завежљајима вешан на стубове и гране, у близини громила, путева или потока.

Посебност српског погребља може се пратити и касније, током позног средњег века, кроз камене надгробне белеге. У неким областима на њима су приказани ликови покојника (Столац, Невесиње, Братунац, итд.)^[452] Другде су и сами камени белези имали људски лик, па и када су били крстоображени.^[453] Тај обичај се може пратити и током турске окупације.^[454] Таквих споменика нема код суседних јужнословенских народа.^[455] Занимљиво је да постоје описи дрвених надгробних обележја из Јагодине XVI столећа, за које путописац каже да су у виду дрвених стубова са ружним животињским ликовима; то га је подсетило на некадашњи погреб Пруса^[456], који су такође дуго спаљивали покојнике. Такви стубови подизани су до XIV столећа, па и после.^[457] Ибн Фадлан их бележи код Руса у X столећу.

У српским могилама по правилу нема пепела покојника. Да то није случајност проузрокована природом тла и малим обимом истраживања, показују ископавања на Великом Острву у Дунаву, и у Пољској. Обичај нечувања пепела покојника, највише сличности има са погребом у Индији. Међутим, није ми познато да ли су Индуси у раном средњем веку правили споменике налик оним словенским. По неким обавештењима путника, у области Хималаја има надгробних споменика у виду сандука, а има и старих хумки.

Једноставно учовање громила на терену омогућује издвајање и других особености Срба. Из положаја гробаља у планинским и нижим пределима погодним за сточарење, произилази да су ту била и станишта, па и да је основна привредна грана било сточарење. Таква природа српске привреде, забележена и у писаним изворима почев од X столећа, одржала се до новијег доба. Описана је у делима путописаца као што је био Алберто Фортис (1741-1803),^[458] а на крају, наравно, код Јована Цвијића. Из начина привређивања произилази још много тога – изглед стана, покућанства, начин живота, нарав, итд. Најчешће су коришћена различита надземна станишта прављена од дрвета, са огњиштем, али било је и оних полуукопаних. То све опет разликује Србе од већине Словена који су били склонији земљорадњи и чешћем укопавању станишта.

Оваква привреда омогућавала је Србима много већу покретљивост него другим Словенима, па тиме и већу могућност преживљавања непријатељских напада. Познато је да су сточари по природи ратоборнији од земљорадника. Пошто се живело пре свега од стоке, није било тешко напустити своја станишта у случају опасности, заједно са највећим благом – стоком – извором хране, и преживети у удаљеним и неприступачним пределима. Ако су Срби у раном средњем веку примењивали сезонске миграције за пашњацима као у XIV столећу, онда су и у раном средњем веку познавали многе области око својих станишта, удаљене можда и стотинама километара. Још у XIV столећу пастири су са динарског подручја стизали до Грчке, на

удаљеност од преко 250 км.^[459] До наших дана се одржало сезонско сељење из Босне у Славонију и Срем, на растојање од око 200 км. Такво кретање било је извор нових знања и потоњих препричавања.

Оваква привреда чини Србе сродним другим народима Југоисточне Европе, који су се у прошлости бавили сточарењем – неким скупинама Влаха и албанских племена. Ово питање је нарочито важно због општераширеног мишљења да су Власи предримско романизовано становништво које се после досељавања Словена одржало у планинским пределима Југоисточне Европе. Сада је очигледно да то може бити само делимично тачно. Влашко-сточарски изрази су често словенски, а сусрет новопридошних Срба са домороцима Далмације у IV-V stoleћу је несумњив (Мушићи, Љутићи, Уздоље). Без обимнијих и нових проучавања ових питања не може се ништа поузданије рећи о односу Срба – влаха и Романа – Влаха.

Преостало становништво Коман културе VII-IV stoleћа између Охридског и Скадарског језера, изгледа да је доста брзо асимилирано од стране Срба, барем на свом северозападу. Спомињање Хрвата на западним границама Византије и њихово бркање са Србима у XI stoleћу, можда указује управо на то.^[460] Сасвим је другачији случај са Арбанима, које извори први пут бележе средином XI stoleћа.^[461] Занимљиво је да се њихово потоње ширење, управо на сточарски начин, одвија у супротном правцу од Срба, на југ све до Пелопонеза. Пре доласка Турака нису успели да продру на север даље од јужних планинских обода Метохије. На северозапад нису продрли даље од Румије, и то тек у XVI stoleћу, уз подршку из Венеције. Пошто за спречавање њиховог ширења у српске земље није било политичко-историјских разлога нити су географско-природни услови заустављали њихово ширење, узрок томе су други разлози – привреда. Наиме, и Срби који су имали сличну привреду, такође су држали стоку у планинама и са њом се спуштали повремено у низине, као и придошли Арбани. Преци Албанаца су, у потрази за пашњацима и зимовалиштима, кренули у правцу где је ових било слободних – у Тесалију и на Пелопонез. Према томе, могуће је да су Срби своја јужна испасишта привремено изгубили досељавањем носилаца Коман културе, а затим опет насељавањем Арбана, које је спровела Византија.

*

И духовни живот Срба показује извесне особености у односу на оно што знамо о осталим Словенима. Неке разлике су можда случајне или привидне, услед опште неистражености. Прво, зборна места Срба су била на планинским врховима или у њиховој близини, на местима погодним за окупљање. Из тога произилази велики значај надморске висине за Србе, односно близине небу, ради доношења различитих друштвених одлука: о браку, или неким важним питањима за породицу, род или племе, па и народ. Веселин Чајкановић је скренуо пажњу на једну народну скаску, по којој се свеци окупљају и саветују на планини Смиљани, “највећој планини на свету”.^[462] То указује да су и Срби некада имали свој Олимп, слично Грцима. Међутим, планина имена Смиљана не постоји у садашњим српским земљама. Чини се да се та митска планина није налазила у земљи Јужних Срба. Вероватно је треба тражити у некој давној постојбини. Нису ми познати називи карпатских врхова, где су некада могли живети Срби.

Сви Словени су веровали у бесмртност душе, па су зато и спаљивали тело покојника, да би се душа очистила и што пре ослободила. Сећања на схватања о кретању душе покојника сачувана су до наших дана. Судећи по надгробним споменицима и обичајима од позног средњег века до нашег времена, и ту су Срби посебни. То се видело већ из приказивања покојниковог лика. Поред тога, на простору од Пелагоније до црноморских обала, до недавно су били познати надгробни споменици у виду затворених сандука са малим отвором, на којем се душа хранила.

Ту је приношена “жртва” прецима, у виду хране. Сличан обичај постојао је до овог века и код Руса. Али то није познато код Срба, ни сада ни пре, у позном средњем веку. На позносредњевековним каменим надгробним споменицима, обликованим у виду надгробне куће, станишта или других облика, нема ни трага таквих схватања, па ни приказивања некаквог отвора. Природа каменог белега (каменно естество) потпуно искључује такву могућност. То значи да код Срба није било раширено веровање да се душа храни на гробу, што је у складу са не-чувањем пепела покојника. И Срби су покојницима намењивали жртвену храну, али она није била везана за гроб, како то показује српска слава. Ту жртвену храну душа узима у лику путника, божјака или слично. Дакле, за душу нема материјалних ограничења, па јој отвори на надгробном белегу нису потребни. Ту је и значајна улога положајника о Божићу и другим празницима – повезивање госта или путника–намерника са Богом.^[463] Па и Бадњак се може повезати са спаљивањем тела ради будућег васкрснућа.^[464]

Како је дошло до оваквог развоја религиозне свести тако блиске спознаји Бога, тешко је рећи без опширнијих истраживања. Као да од најстаријих времена утицај хришћанства на Србе није био занемарљив, као да је деловао пре него на друге Словене. Исус Христ се после васкрснућа појављује прерушен у обичног човека, а има других примера када се Божији представници појављују као обични људи. Зато се поставља питање да нису и Срби имали такво искуство у својој прошлости, које за разлику од Јевреја, нису записали, али су га уткали у народна предања. На пример, до напада НАТО-а 1995. на Републику Српску, било је живо предање о настанку Борачког језера југо-источно од Коњица.^[465] Свети Сава, прерушен у путника, дошао је у село у коме нико није хтео да га угости, осим једне веома сиромашне удовице. Она му је понудила да подели са њом и децом све што су имали за јело – погачу умешану са балегом, да би је било за све. Свети Сава је погачу претворио у хлеб, а село је проклео, па је на његовом месту настало језеро. Слично предање постоји и о настанку језера на потесу Балкана, изнад Мркоњић Града: прерушен светац је наишао на стадо оваца неког богаташа, који се сакрио међу овце да му непознати путник не би нешто тражио; пастир није смео да да прерушеном свецу сир без дозволе газде, па светац прокуне острижену вуну и она се претвори у језеро.^[466] Особеност српске вере запазио је и Арчибалд Рајс.^[467] Или, православни Срби из околине Кистања манастира Крке и античког Бурнума, знали су до последњег рата да покажу где је пролазио и проповедао апостол Павле.

Срби су се могли спуштати из земље Бојки у данашњу Бачку и Банат током IV столећа, па и раније, тако да су се и пре насељавања у Далмацију могли упознати са хришћанством. У томе су могли посредовати не-романски домороци, како они на Дунаву тако и они из Далмације.^[468] Има података који показују да се у то време хришћанство ширило изван римских граница.^[469] Иако су се Срби несумњиво рано упознали са хришћанством, то се за сада не види на погребним обредима. Чак су и громиле подизане уз цркве, као у Цимешама код Петровца. Срби су у Далмацији упознали мештане, који су напустили сличан погребни обред 50 до 150 година пре српског досељавања, под утицајем схватања да је сахрањивање тела покојника неопходно за будуће васкрснуће.

На веома стару хришћанску цркву код Срба указују средњевековни називи за свештенство, који су до турских освајања остали у употреби само од Подриња на запад. То су крстјанин, крстанин = монах, калуђер; гост = игуман; дјед, дед = владика, епископ.^[470] Ови изрази сами за себе говоре и погађају суштину свештеничког или монашког опредељења. Крстјанин је онај који живи у крсту, што означава и најнижег и највишег у црквеним звањима. Назив гост поново потврђује колико је поштован путник, каква је улога положајника (=гост) код Срба, те да постоји могућност да је гост прерушени Бог. А дед указује на нешто друго, на

митског претка. У Чешкој, у Бескидима, постоје планински врхови Мали Дед (1355 м) и Прадед (1492 м). Значи, онај старији предак је ближи Богу на небу, јер је виши. Тако треба сагледати и Светог Саву, који је преузео улогу српског митског претка, тиме што је остварио Цркву коју су водили епископи Срби. Наведени називи показују да су Срби усвојили хришћанску мисао веома давно, пре него што су им Рим и Цариград наметнули своју црквену организацију, у IV столећу.

Срби не би били тако дуго посебни да немају снажан народни дух. Непостојање сећања на спаљивање у митовима, а постојање многобројних одговарајућих топонима, управо показује да суштина тог старог погребног спаљивањем није била у наивном уверењу да ће се само тако душа ослободити, да би на “оном свету” водила живот сличан земаљском. Очигледно је веома давно настало схватање да душа одлази Божанству. Заборављен чин спаљивања покојника није имао важности за умотворине, које се баве чојством и јунаштвом предака, њиховим добрим и лошим делима. Тако треба разумети спаљивање ратниковог коња и одговарајуће топониме, који одражавају предања из доба народа који је спровео индоевропеизацију. И то је одлика индоевропских предања. Тело је спаљивано из обичаја, тада старог већ најмање 2-3000 година. Примитивнији делови народа, после напуштања обичаја спаљивања покојника, још су дуго страховали од освете душе умрлог, која није била очишћена и ослобођена од тела спаљивањем.

Снажна народна самосвест види се и кроз називе епископских градова. Гордосерба, односно Град Срба у Малој Азији код Никеје, познат је по епископима од краја VII столећа. И град Сервија односно Србија (Серблиа), био је епископски град. То су ретки примери да се на тлу Византије градови назову по имену неког народа који је поданик Византије – Римског царства. Значи да су Срби остали заједно у областима тих градова, са одређеном самоуправом заснованом на националном бићу, и са “својим” епископом. Можда је добијање “свог” епископског престола био услов за насељавање на византијском тлу. Нема података да је тако било у Далмацији, али такву могућност не треба искључити.

На први поглед може изгледати невероватно да народ сточарске привреде има тако развијену религиозну свест и способност да оснива градове. То се може објаснити на више начина. Прво, Срби су као сточари још у римско доба имали прилике да се упознају са многим суседним народима и културама. За разлику од народа који живе од земљорадње, који се померају постепено, освајајући нову земљу за обрађивање када стару испосте, сточари су одлазили на удаљена испасишта и враћали се назад. Тако су стицали знања о далеким народима и њиховим вештинама, која су затим преношена и ширена у родном крају. Сточарење је поспешивало трговину. Друго, Срби нису одувек морали бити народ сточарске привреде. Чесница, улога жита, хлеба и црепуље у обредима сачуваним до данас,^[471] показују веома важну улогу земљорадње у далекој прошлости Срба. Зато није искључено да су Срби некада давно били принуђени да се повуку у сточарске крајеве из земљорадничких предела, где су имали градове. Треће, предања из доба пре насељавања Словена у Далмацију (на пример, о апостолу Павлу) показују да је дошло до ненасилног стапања са домороцима, сродне културе. На крају, старом народу, великог заједничког искуства, много је лакше да се прилагођава новим облицима друштвеног и привредног живота.

*

Громиле на једноставан и очигледан начин омеђују српски етнички простор у раном средњем веку. Он се скоро подудара са границама римске Далмације. Те границе су на истоку према Великој и Јужној Морави, али су Срби веома рано живели у Неготинској крајини, па можда и другде источно од римске Далмације. На југу је Срба било у области Шар планине или још јужније, око Дебра и даље. На југозападу су Срби насељавали приморје, али није познато да

ли су већ у раном средњем веку настанили и велика острва као што су Корчула, Мљет, Хвар, Брач, која се у X столећу наводе као српска. На западу су Срби живели у Поуњу, Лици и Крбави, вероватно до Купе. Према Панонији је граница ишла Посавином. Са овако омеђеног простора Срби су већ веома рано могли силазити у суседне низине, у пастирска зимовалишта.

У исто време, Срби такође живе између Полабља и Солаве и на западу Чешке, али се то не зна по громилама, већ по писаним и топономастичким подацима. Постојање громила између Висле и Западног Побужја, где има и српских топонима, показује да су Срби и тамо живели у време док су правили громиле, али је громиле тамо теже датовати. Можда се тамо налазила “Бела” Србија коју бележи цар Константин Порфирогенит. Громила има изгледа и у области Бојка, у Галицији. Те некадашње српске просторе тек треба истражити.

Громиле сведоче о пореклу Срба, преко установљеног начина живота и обичаја. За сада се порекло не може пратити кроз погребна обележја односно громиле, јер не располажемо громилама или могилама које би непосредно претходиле оним у римској Далмацији, или би биле једнаке оним IV-V столећа из Далмације. Очигледно је да домовину Срба римског доба треба тражити у неким планинским пределима, односно у пределима погоднијим за сточарење него за земљорадњу, укључујући и степе. За сада не располажемо подацима о громилама у римском Норику, одакле се тражи ширење грнчарије рађене на витлима, а украшене чешљем, која је препозната међу Србима од Полабља до Солаве и у Неготинској крајини. Сточарски предели су и у Карпатском венцу, па и у крају где данас живе Бојки. Они и данас држе планинске превоје на висинама преко 900 м, између руских, пољских и панонских равница. Нема никаквог разлога да баш у земљи Бојка не тражимо простор одакле су Срби кренули у последњој четвртини IV столећа. О томе сведочи сачувано предање у делу цара Константина VII Порфирогенита, где је сеоба Срба приписана нешто млађем добу.

За сада се на основу праћења громила не може стићи дубље у прошлост од касноантичког или римског доба, ни даље од данашње земље Бојка. Да ли се Срби као народ могу пратити и пре тога и да ли су Срби приликом погребних правила громиле и пре IV столећа, отворено је питање. Препознатљивост Срба у IV-V столећу, указује на то да би се археолошким путем могли пратити и у даљу прошлост, као и на то да су се Срби и пре тога разликовали од осталих Словена, мада су били део Словенства. На Керчу су откривени бронзанодобни тумули који су садржавали камене темеље четвороугаоних грађевина. Међу њима су били и они без остатака покојника, али непоузданог датовања (сл. 231).^[472] Таква открића указују на путеве за решавање давног порекла Срба.

Околност да се Словени под својим именом не бележе пре краја IV или почетка V столећа (у делу Псеудо-Цезарија), нема значаја. Словени, одувек познати по својој разједињености, можда су се тек тада распознали по говору и по различитости у односу на друге народе. То је доба хунске најезде, великих разарања и великог комешања народа на свом простору Европе. Тада су се могли препознати као они који слове, говоре. Можда су се као последњи носиоци индоевропеизације препознали и по погребним обичајима, веровањима, начину живота, па су се зато називали словесним.

Зато би самоназиви неких словенских народа могли бити знатно старији него што се обично мисли, из времена када се словенски језик још није толико разликовао од осталих индоевропских језика у настајању. То је било знатно пре IV столећа, још у старој ери. Пошто се порекло српског етнонима лингвистички тражи у Индији,^[473] на коју такође указују погребни обичаји, истраживања треба усмерити у том правцу. Могућа веза са индоевропским Ираном,

опет кроз етнотим, не може се извести преко Сармата или Алана, због различитог погребља. Пошто је веза ипак постојала, она припада неком добу пре досељавања Сармата у степе између Каспијског и Црног мора, значи најкасније до II столећа пре Христа. Везе са Индијом, које поред етнотима и погребних обичаја показује топонимија,^[474] као и митови,^[475] не значи да је постојбина Срба била у Индији. Сточарска привреда Срба указује на пределе богате пашњацима као постојбину Срба, а земљораднички обреди на области најстарије земљорадње. То је простор који се може подударати са претпостављеном постојбином Аријеваца, која се тражи између Индије и евроазијских степа што се пружају до Подунавља. Одатле је народ који је спровео индоевропеизацију, како се мисли, заузео највећи део Индије, Блиског истока и Европе.

Гробља са громилама пружају више непознатих и поузданих података о историји Срба и Југоисточне Европе. Од највећег је значаја откривање громила са римским и касноантичким предметима, јер то значи да су Словени од почетка учествовали у Великој сеоби народа, коју су покренули Хуни 375. године. То такође значи да су се Срби срели са староседеоцима Далмације и са њима успоставили везе као савезници. Они се обично сматрају за романизоване Илире. Њихова сличност са Србима у погребним обичајима, сачуваним до III па и IV столећа, била је велика. Једина суштинска разлика била је у претпостављеном чувању пепела покојника у урни над тлом.

Пут којим су Срби стигли у Далмацију није поуздано одређен. Сима Тројановић, као и други истраживачи пре њега,^[476] пишући о ватри, претпоставио је да су се Срби доселили из земље која би била тамо где су данас Бојки. По њему, Срби су стигли преко Словачке и путем низ Дунав. Ову тезу поткрепљује присуством говечета “буша”, које живи у тим пределима и код Срба. Сеоба Срба у оновременим околностима није могла бити спонтана последица неких унутрашњих потреба, већ последица непосредне опасности по народ, а то је тада могла бити само појава Хуна. Следи да су Срби, као и други народи изложени хунским нападима, тежили да се измакну ван њиховог дохвата, укључујући међусобно раздвајање. То је значило да напусте пределе отворене према Црном мору, сиђу са Карпата на другу страну и тако се одмакну од Хуна који су загосподарили источним равницама. Ако је земља Бојка била она одакле су се Срби доселили, онда су они могли изабрати три правца. Јужни правац повлачења био би низ Потисје до римске границе између ушћа Драве и Саве. Чини се да су Срби крајем касне антике стигли у Далмацију преко данашње Војводине. Западни правац повлачења био би до Дунава између Будимпеште и Беча, те прелазак римске границе. Део Срба се могао населити у римском Норику, најкасније почетком V столећа, с обзиром на поменути Присков податак о Боискима у Подунављу. Ти Срби се касније деле, у другој половини VI столећа. Трећи део Срба могао се окренути Висли и Западном Бугу, још у време Хуна.

Негде после досељавања Авара у Панонију, 567. године, Срби насељавају област Аквиса, данашњу Неготинску крајину. Грнчарија тих Срба несумњиво их повезује са римским Нориком. У приближно исто време Срби су са истог простора отишли преко Чешке шуме на Солаву и Лабу. Тамо су стигли на границу Франачке, јер су Франци у време Клотара II (511-561), покораванем Тиријана 531. године, постали суседи Словена. Вероватно су Срби тамо отишли да би учврстили границу, по позиву тамошњих Словена (препознатљивих по сахрањивању пепела покојника у земљу). Можда је то било и на подстрек Византије, која је тражила савезнике против Франака. На то указује византијски новац друге половине VI столећа, нађен у Полабљу.^[477]

У померању на Дунав несумњиво су учествовали и Срби из римске Далмације. Да ли су се Срби повезали својим насељима са Неготинском крајином или не, тешко је рећи. Прва насеља на византијској обали Дунава настала су највероватније осамдесетих година VI столећа,

на местима где је то Византији било потребно – где није било тврђава или су биле напуштене. По свој прилици се део Срба тада сместио у византијске тврђаве. Негде почетком владе цара Ираклија, Срби који су бранили византијску границу у Неготинској крајини, отишли су са Дунава. Највероватније се то десило после аварског похода из 619. године, када су тешко страдале околине Цариграда и Солуна.^[478] Ови Срби су тада могли да се населе у области Сервије.

Који су се Срби населили у Малој Азији, није јасно. Није искључено да су и тамо насељени Срби после аварског напада на Цариград 626. године, када је област Никеје страдала од Персијанаца.

Неки Срби су током VII stoleћа остали на Дунаву, све до појаве Бугара 670 – 680. године. Тада су потиснути из доњедунавске равнице. Вероватно су Срби тада морали да се повуку и са југа, због насељавања носилаца Коман културе (“Црвени Хрвати”?) у Новом Епиру и Превалису. Вероватно је дошло до сукоба са номадима и на северној српској граници, у Посавини. Има индиција да се у Посавини обнављају стара утврђења,^[480] што може бити у вези са досељавањем нових номада у Панонију. Похрањивање оставе матрица за израду накита код Книна^[481] вероватно је изазвао неки продор номада из тог времена. Забележено је да су приближно у то време неки Бугари пришли Лангобардима у Италији, који су их населили у Беневенту.^[482] Можда су то били они Бугари који су напали Далмацију. Сматра се да је сеобе номадских Бугара изазвало померање турских народа (Хазара), али нису искључени ни политички разлози. Словени (Срби) су пре тога, вероватно у договору са Византијом, напали Сипонт на западној Јадранској обали, који су држали Лангобарди, управо у области Беневента.^[483]

Громиле објашњавају и догађаје из времена инвазије германских Франака. Ширећи се на исток под Карлом Великим, Франци су окупирали византијску Истру 788. године, а затим су напали и византијску Далмацију 799. године. Повод рату су били грађани византијског Трсата (Романи), који су наводно напали Франке. Рат се одвијао на правцу Поуње – византијско приморје Далмације. Франачка је успела да успостави трајнију власт у Лици до Поуња (али не и у Поуњу), а у Далмацији до Цетине. Изгледа да су борбе вођене и дубље у српској земљи, до Сане на северу и Неретве на југу, али то није извесно. Несумњиво су страдале области око Уне и Унца. После успостављања мира између Византије и Франачке у Ахену 812. године, Византији су враћени далматински градови са Цресом, Лошињом и другим тамошњим острвима, а Срби су, судећи по громилама, задржали област Уне и Унца. У Равним котарима су насељени Хрвати, у Захумље Литцики, а Лику држе Гудушчани. Франачке посаде су смештене у гранично подручје – њихова гробља су откривена код Книна и Врлике. У овом рату Византија је заувек изгубила Истру. Срби су привремено изгубили Лику и Книнску крајину између Цетине и Крке. Тако се Срби показују као народ који је успео да заустави немачко ширење на исток.

*

На крају, треба истаћи један државно – правни исход који такође произилази из истраживања громила као археолошких извора за историју Срба. За разлику од већине словенских и германских народа настањених на римском тлу, Срби су добили земљу за насељавање од Римског царства (Византије). По цару Константину VII Порфирогениту, то се одиграло у време цара Ираклија (610 – 641). Значи, у десетом stoleћу се знало да су Срби легитимно настањени у провинцији Далмацији, да ту земљу нису заузели као освајачи, већ је добили. Давање римске земље цар Константин VII бележи још само за Хрвате, али њима је, у ствари, земљу дао франачки цар Карло Велики. Право на своју земљу Срби су добили

несумњиво на основу споразума, за одређену противуслугу, а то може бити само војно савезништво.

Громиле показују да је то савезништво започето пре цара Ираклија, још у IV столећу, у време царева Валенса, Грацијана или Теодосија Великог. Још тада су Срби насељени у Далмацији, вероватно са задатком да бране путеве од хунских и германских хорди које су у пљачкашким походима надирале на римско тло. Значи да су Срби имали статус федерата – савезника. Земљу за насељавање добили су уз војну обавезу – да бране одређену територију. Пошто се то десило у време хунске најезде, односно у доба разарања многих области Римског царства, нису сачувани писани подаци о томе. Слично су добили статус федерати Готи, али су се побунили 378. године, што је изазвало вишегодишње борбе на римском тлу. У Ђердапу и Неготинској крајини археолошки је потврђено војно савезништво Византије и Срба у последњој четвртини VI и у VII столећу, против Бугара и Лангобарда негде седамдесетих година VII столећа, и наравно у рату са Франачком 799 – 812. године.

*

Ова сведочанства громила раног средњег века, допуњују Масудијеве податке о Србима. Показује се зашто су били поштовани од стране осталих Словена и шта је то због чега су сматрани за особене. Ако једног дана не буде постојала само политички наметнута истина, ако Срби више не буду под туторством, можда ће се спровести свеобухватна истраживања, која ће дати коначне одговоре о српској прошлости.

Поговор

Вероватно су читаоци уочили да ова књига има недоречености, да би могло још много тога да се напише. У њој је само начето решавање многих питања из српске прошлости, од којих се нека тек сада могу правилно сагледати.

Необично је да до сада археолошка истраживања раносредњовековне српске (и словенске) прошлости нису предузимана, што сведочи о нерасположењу и неспособности водећих археолога надлежних установа у Београду да се таква истраживања врше. У одсуству њихове добре воље, истраживања су остварена пожртвованим радом појединих археолога, студената археологије и других појединаца који су увидели значај предузетих испитивања за самосвест Срба.

Грађа за књигу је прикупљена током неуспешног српског рата за поништавање последица Другог светског рата и комунистичке власти у Југославији, успостављене од стране Запада, односно за уједињење Срба и спречавање окупације. Истраживања су била малог обима, сведена на прикупљање основних података о српском наслеђу, дуго брисаном и прикриваном у областима које су биле под вековном окупацијом. Због ратних услова у којима су се одвијала истраживања, нема довољно документације која би се у уобичајеним приликама прикупила, као што су геодетски снимци. Недовршена истраживања дала су недовољно систематичне и свеобухватне исходе. Пошто нисам очекивао предају наших области непријатељу, многи крајеви су остали неиспитани, иако је планирано да се истражују. На жалост, истраживања давне српске прошлости не спроводе се ни у Југославији.

Књига је завршена у блокади коју су завео НАТО пакт против нас, у средини којој је већ одавно туђе свако истраживање националне прошлости, и без основних услова за рад. Значи без средстава, сарадника, старих и нових књига и часописа у нашим библиотекама. Али, верујем да

су громиле коначно уведене у нашу археологију и историју, и да многа, сада отворена питања ускоро могу бити решена.

Постоје покушаји да се поступак спознаје српске раносредњеveковне културе и улоге заустави, да се громиле не истражују, и да се прикажу као гробови некаквог романизованог становништва. Такве накарадне ставове заступају испред Археолошког института у Београду др Марко Поповић и др Вујадин Иванишевић.* Научна истина се може установити само истраживањем и објављивањем исхода истраживања, који се потом могу критиковати другим, објављеним чињеницама.

Надам се да ће ова књига бити допринос објективном сагледавању истине о српском етничком простору, мада сам свестан да фабрику лажи старог и новог светског поретка неће зауставити. Ипак сам уверен да ће књига постићи два циља. Прво, омогућиће нашим и страним истраживачима да правилније сагледају културу и прошлост Југоисточне Европе и улогу Срба у Европи, која није безначајна ни сада ни у прошлости. Моћи ће да се крене у нова истраживања прошлости Словена, Европе и Индоевропљана. Друго, добронамерни страни читаоци, лакше ће схватити да су Срби заиста бранили своју отаџбину од освајача, а не обрнуто, те да се овако велика превара и протеривање са матичног тла може десити сваком самобитном народу који из било којег разлога не жели да се покори Ватикану, Немцима или Америци.

Присутан је оправдан страх да ће Хрвати, нарочито они српског порекла, уништавати громиле у нашим областима које држе под окупацијом. Њихова мржња према прецима и преосталим споменицима предака друге, православне вере, сасвим је објашњива. Ти наши споменици културе су кроз објављивање ове књиге, предати на милост и немилост хрватској држави, високо цивилизованој Немачкој и осталим народима Западне Европе. Без обзира на склоност народа западне Европе да уништава стране културе, неће моћи да измисле доказе да су у нашим западним крајевима живели Хрвати или неко трећи, а не Срби. Уништавањем споменика наших предака (и предака оних прекрштених у Хрвате), неће створити доказе да је тамо неко други живео до Срба у раном средњем веку, како је показано у овој књизи. То једноставно није могуће.

Напомене

1. I П. Русанова, Е. В. Максимов, 1993, 25-27
2. К. Godtowski, 1981, 106-120.
3. Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский, 1993, 110.
4. Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко, 1983.
5. I П. Русанова, 1993, 173-175.
6. Ж. Н. Вџарова, 1976.
7. Н. #####, 1963, 105-107, Т. 157
8. Ј. Белошевић, 1972, 73-86.
9. Употреба урни је раширена до Моравске, где се појављују и кургани; J. Poulik, 1950, 32-38.
10. I Чremoшник, 1970, 100-101; М. и Ђ. Јанковић, 1990, 25; З. Жеравица, 1986, 153-155, 161-164, сл. 7-8

11. M. Lutovsky, 1989, 59-74; В. В. Седов, 1982; X. Zoll - Adamikowa, 1975.
12. M. Macera, 1960; M. Comsa, 1961.
13. А. Петре, 1962, 229-230, сл. 12/1 (Пјатра Фрекецеи); Ф. Петсањ 1969, 30, Т. 320 (Едеса); М. и Ђ. Јанковић, 1990, 25 (Корбово, Прахово, Бачко Петрово Село, Каменово); Д. Цсалану, 1961, 227-228, Т. ССVII/7-8 = ССIV/17,18 (Сзатумаз – Фехерт А); А. Анамали, 1964, 152, Т. В/11-12 (Кроја).
14. Обри (Авари) и Бугари увек сахрањују своје покојнике – в. Ј. Ковачевић, 1977, 121-123, 200-204; Ж. Н. Ђижарова, 1976, 84-85, 410-412.
15. X. Золл-Адамикоња, 1975, 9-22; В. В. Седов, 1982, 120, 146-147.
16. Лав Ђакон, Историја, 9.4, 1988, 78.
17. Псеудо-Маврикије, Стратегикон, XII, 5, п. 273.
18. Свети Бонифације, Писма, 73.
19. Ибн Даста, *Књига драгоценог блага*, 2.
20. Масуди, *Златни лугови*, глава XXXIV, по А. Ђ.Гаркави, 1870, 129, 136-137
21. О погребу у Индији Р. Б. Пандеу, 1990, 189-217.
22. *ПВЛ*, И, 15: Вјатићи су коначно напустили спаљивање покојника, по археолошким сведочанствима, тек у XII столећу – В. В. Седов, 1982, 146-147.
23. В. В. Седов, 1982, 144.
24. Исто, 6.
25. Л. Ниедерле, 1941; X. Золл-Адамикоња, 1975, 31.
26. За историјат истраживања у Далмацији видети Ј. Белошевић, 1980, 15-18.
27. Ж. Ђижарова, 1976, 7. са старијом литературом.
28. Видети напомену 7.
29. I Нестор, Е. Захариа, 1961.
30. А. Сос, 1973.
31. В. Ђурчић, 229-255.
32. Исто, 238.
33. Исто, 252.
34. *Археолошки лексикон*, 1988, 155-166, регија 11, не наводи ни један податак В. Ђурчића, мада се наводи у библиографији.
35. Ј. Ердељановић, 1921, 74-75.
36. Д. Вучковић-Тодоровић – Ј. Тодоровић, 1959, објавили су тумул са дубоком правоугаоном јамом, који би могао бити словенски; А. Јуришић, 1961а, 175-178, сл. 30-32, објавила је посуде вероватно VI-VII столећа, нађене у праисторијској хумци код Радоиње, као словенске урне.
37. П. Анђелић, 1959, 205-209.

38. Р. Новаковић, 1978.
39. Х. Золл-Адамикоња, 1975, други део ове студије са анализом, Х. Золл-Адамикоња, 1979а, није ми био доступан.
40. В. Боронеанф, I Стџнгџ, 1978.
41. Исто, 105.
42. М. Ристић – Д. Богосављевић, 1982; Ђ. Јанковић, 1986.
43. Г. Њетзел, 1979.
44. Исто, 150-154.
45. Упоредити В. В. Седов, 1982, 144 и другде.
46. Заузимањем и под руководством Драгослава Срејовића, започео сам 1978. године пројекат “Археолошко истраживање словенске а посебно српске културе у VI -XI веку” Српске академије наука и уметности (М. и Ђ. Јанковић, 1978); рад на пројекту нисам наставио пошто га је преузео Владислав Поповић (уп. З. Бошковић, Ђ. Јовановић, 1992)
47. Захваљујем се најсрдачније Д. Срејовићу на уступању података о овим громилама, и његовом сараднику М. Лазићу на помоћи.
48. Упоредити Н. Клаић, 1975, 211.
49. Изложба је приређена у просторијама Музеја града Београда, у Кући Крсмановића, 23. XI – 6. XII 1993, средствима Министарства за културу Републике Србије; захваљујем на сарадњи М. Вуковићу.
50. В. Боронеанф, I Стџнгџ, 1978.
51. I Стџнгџ, 1980, 123.
52. М. Ристић – Д. Богосављевић, 1982; Ђ. Јанковић, 1986.
53. В. Боронеанф, I Стџнгџ, 1978, 100-101.
54. Исто, 100-101.
55. Исто, 103.
56. За најближе словенске куће тог времена видети, Ж. Ђижарова, 1965.
57. Под тим појмом се овде подразумевају остаци погребне гозбе; о тризни у Срба видети М. Филиповић, 1958.
58. В. Боронеанф, I Стџнгџ, 1978, 105.
59. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20. и даље
60. Досељење Бугара је забележено под 679/680. годином у *Хронографији* Светог Теофана и *Историји* Патријарха Нићифора.
61. Д. Берциу, 1939, 235-238.
62. Исто, 236; аутор бележи каричицу са ес завршетком и делове још две каричице.
63. Исто, 235 – 238; датује у VII столеће, а В. Боронеанф, I Стџнгџ, 1978, 105-106, у VIII столеће.

64. Главни ослонац за датовање је копча “Сиракуза” врсте, које се производе до ране владе цара Ираклија; упоредити Ј. Њернер, 1955, 37-38, 45-47.
65. Л. Барзу, 1973.
66. Упоредити Ж. Вићарова, 1976, и другу поменућу литературу.
67. Захваљујем тадашњем директору хотела Радовану Урошевићу и Општини Штрпце на помоћи, као и колегама које су као студенти волонтерски радили: Дејану Радовановићу, Горану Симоновићу и Станку Трифуновићу.
68. Пробна ископавања обављена 1989. године, показала су постојање два слоја VI столећа.
69. А. В. Соловјев, 1927, 26, 30.
70. *ПВЛ*, И, 15, 211.
71. Према документацији Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Захваљујем на уступљеној документацији Д. Срејовићу.
72. Захваљујем на волонтерској помоћи екипи која је радила улажући своја средства: М. Церовић, тадашњој директорки Завичајног музеја у Пљевљима, М. Баковићу, кустосу Завичајног музеја у Пријепољу, М. Вуксану, кустосу Музеја рударства и металургије у Бору, као и археологу Ј. Живковић и тадашњим студентима В. Мијатовић, И Стојићу и Д. Радичевићу.
73. Д. Срејовић, Ч. Марковић, 1987.
74. М. Лазић, М. Церовић, 1992.
75. Ј. Кнежевић, 1979, 74; Ш. Бешлагић, 1971, 433.
76. Ј. Кнежевић, 1979, 42 – 58.
77. Дно је можда део велике зделе – “мортарија” – какве је објавио Ј. Њ. Хауес, 1968, 206, број 23 – 25, и датовао око 650 – 670. године.
78. Ш. Батовић, 1987, 372, сл. 19/16, Т. XXXV/14 (Либурни); Ђ. Јанковић, 1981, 144, сл. 60.
79. Најстарији познати су из Студенице – М. Јанковић, 1986, 19, сл. 7/4 (исто Е. Пејовић, 1988, 72, сл. 42); П. Томић, 18-20, даје примере двадесетог столећа.
80. Налазе нисам прегледао.
81. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 83, каталогски број 29/14 (Винча)
82. I Чремошник, 1977, 253 и даље, Т. III/1; у Јазбинама код Батковића украс се ретко спушта тако ниско до дна.
83. I П. Русанова, 1973, 11, врста IV; М. Парцзењски, 1988, 53 и даље, врсте Е.а, сл. 13.
84. Најближи објављени примерци су из околине Новог Пазара – Д. Премовић–Алексић, 1989, 24-26, Т. III/3-4.
85. М. и Ђ. Јанковић, 1990, каталогски број 101/3 (Слатина, насеље Дунав).
86. Истраживања су 1993. године обавили Ђ. Јанковић и М. Мандић, кустос музеја у Ужицу, уз помоћ Уметничког братства манастира Крке а захваљујући општини Вишеград –

председнику Б. Савићу и Д. Гавриловићу из Српске демократске странке.

87. Археолошки лексикон, 3, 1988, 122.

88. Истраживање сам обавио 1993. године са В. Станчићем из Градског завода за обнову градитељског наслеђа и заштиту споменика културе у Новом Саду, на чему им захваљујем, уз помоћ општине Србиње – председника Р. Млађеновића и З. Беговића.

89. Истраживања сам обавио 1994. у сарадњи са Ђ. Одавићем, директором Музеја Херцеговине у Требињу, захваљујући помоћи општине Требиње и посредовању М. Средановића.

90. З. Жеравица, 1990, 245 – 246.

91. Исто, 245.

92. Према И. Бојановски, 1976, 34.

93. Истраживања сам обавио у сарадњи са В. Станчићем 1993, уз помоћ скупштине општине Билеће – председника Вујовића и породице Тркља из Корита.

94. Истраживања сам обавио 1994. године, захваљујући помоћи општине Невесиње – председнику В. Братићу и капетану Продановићу.

95. П. Анђелић, 1959, 203.

96. Исто, 208.

97. Исто.

98. Објављени цртежи не садрже податке о величини и пречнику обода, па је могуће само уопштено поређење. За сличне лонце на доњем Дунаву видети С. Долинесцу-Ферцхе, 1979, са литературом.

99. Истраживања сам обавио у сарадњи са Р. Ракићем, захваљујући помоћи удружења Озренаца – Б. Софренићу, В. Петковићу и Р. Софренићу.

100. Захваљујем на подацима и уступљеној документацији Б. Белићу и Д. Бјелић, директорки музеја у Добоју.

101. П. Ауперт, 1980, 376, сл. 1, и други. А. Думасзењски, 1973, 19, сл. 3; Ј. Белошевић, 1972, сл. 3, 4, 6, 13.

102. Ј. Поулік, 1950, сл. 17 бе, 89 бе; Д. Биалекова, 1962.

103. И. Чremoшник, 1970. а, 68, 70, Т. VIII/7-9; ауторка грнчарију “доба сеобе народа” опредељује у V-VI столеће, али је сличну а млађу зделу нашла и код Бијељине – И. Чremoшник, 1977, Т. VII/8.

104. М. Парсзењски, 1988, 134, Т. LXXI/15, са литературом.

105

106. Ископавања сам обавио 1993. године уз помоћ екипе студената, у сарадњи са М. Вуксаном, кустосом Музеја рударства и металургије у Бору; ископавања су омогућили начелник СУП-а Д. Гаћеша, председник извршног одбора, и војне власти, на чему им захваљујем.

107. В. Ћурчић, 1902, 238.

108. Исто, 235 – 236.

109. Радила је иста екипа као и у Петровцу, уз помоћ општине.
110. Тако датовано посуђе из тог дела римске Далмације није ми познато.
111. В. Делонга, 1985, 277, сл. 2, и С. Пипловић, 1988, 228, сл. 8, преносе цртеже Е. Дигвеа-ове цркве.
112. И. Николајевић, 1967, 90, сл. 1; упоредити и Ћ. Баслер, 1972, 92 – 94, сл. 86.
113. С. Пипловић, 1988, 228 – 229, сл. 7; Ћ. Баслер, 1972, 107 – 108.
114. Упоредити И. Николајевић, 1967. а, 111-116, са исправљањем погрешних тумачења и Ћ. Баслер, 1972, 73-75, 122-125 са литературом.
115. Према Ћ. Баслер, 1972, 120, сл. 128.
116. Н. Милетић, 1970, 120, Т. II/2 и Н. Милетић, 1979, 156 -157, навела је сву литературу.
117. Н. Милетић, 1979, 139 – 140; Т. II/12, III/32; 1979, 158 – 160, Т. II/30.
118. Н. Милетић, 1979, 159, Т. II/31.
119. З. Вински, 197, 7-15, Т-15, Т.И/1; Н. Милетић, 1979, 160-161, Т. II/10, III/49, IV/60.
120. И. Бојановски, 1974, 212-215.
121. Исто, 214.
122. У 1993. години је радила иста екипа као и у Петровцу, а 1994. године радили су, уз помоћ својих установа, М. Вуксан, кустос Музеја рударства и металургије у Бору, Д. Јацановић, кустос Народног музеја у Пожаревцу, и М. Бабић, директор Музеја Семберије у Бијељини, на чему им захваљујем, као и члановима екипе инжењеру И. Симићу из Сарајева. Истраживања су омогућена захваљујући помоћи Дрвара – председника извршног већа М. Томазовића, директора музеја Д. Ромића, као и помоћи кустоса Д. Ђурице и Д. Тирнанића. Драгоцену помоћ екипи пружио је судија Ж. Ковић.
123. И. Бојановски, 1974, 212-214.
124. Радила је иста екипа као и у Црљивици – в. напомену 122.
125. Анализа костију није вршена.
126. Најсличније зделе објављене су из Паника код Билећа – И. Чремошник, 1976, 110. Т. XVII/24-27, 31
127. В. Хрубý, 1967, 654, сл. VI/1, и сличан лонац – 656, сл. VIII/2 лево (Злечов; IV – почетак Vстолећа); врло слична чинија краја V-VI столећа, нађена је код Братиславе – Ј. Хромада, Т. Колнік, 1991, 259, сл. 5/1
128. Упоредити И. Чремошник, 1962, и Ј. Њ. Хауес, 1972, 438.
129. И. Чремошник, 1970, а, 69-70, сл. 14/ге, 15/а, Т. XII/3.
130. Амфоре из Далмације тог времена нису познате.
131. Џ. Исингс, 1957, 113-114, 131-133, облик 96.
132. Овакав прстен није познат из датованих затворених целина Далмације.
133. О таквим кресивима, особеним за III-Vстолеће, нема посебне студије.
134. Цели жрвњеви се појављују у курганима у Чешкој, који се погрешно приписују

Хрватима (видети страну 195–197) – Р. Турек, 1956, 123, сл. 21.

135. Према Р. А. Г. Царсон, Ј. П. Ц. Кент, 1965, новац није могао ближе да се одреди.

136. Видети напомену 131.

137. Такве бобице су најособеније за X столеће.

138. Истраживање је обављено уз подршку Удружења Срба из Хрватске, захваљујући помоћи милицији у Србу и њиховом команданту Опачићу.

139. Радила је иста екипа као у Дрвару и Петровцу.

140. Председник општине Доњи Лапац, Д. Растевић, није био заинтересован да помогне рад екипе, а командир милиције у Србу М. Батиница није желео да организује превоз екипе, тако да се радило захваљујући помоћи мештана Срба, који су хранили екипу.

141. Д. Прибаковић, 1966, 46, Т. VIII, датуме случајне налазе таквих стрелица из Далмације у VI-VII столеће.

142. У 1993. години радила је иста екипа као у Петровцу, а 1994. године радило је седам студената и студенткиња, М. Вуксан, М. Ђукић, кустос Музеја Републике Српске у Бања Луци, Н. Берић, кустос Народног музеја у Крушевцу; захваљујем директорима музеја који су омогућили својим кустосима учешће и успешан рад на ископавању. Ископавања не би била могућа без помоћи власти у Книну, председника општине М. Бабића, В. Поповића, М. Поповића и Д. Јанковића, и драгоцене организације М. Будимира, директора Музеја града Книна у тада слободном Книну.

143. И. Маровић, Б. Човић, 1983.

144. Исто, 203-204.

145. Исто, 205, не бележе различите сахране у истој хумци.

146. И. Бојановски, 1974, 207-211, коме овај миљоказ није познат.

147. Радила је иста екипа као у Петровцу, видети напомену 142.

148. Обавештење Н. Берића, кустоса Народног музеја у Крушевцу.

149. Л. Марун, 1927, 272.

150. Радила је иста екипа као у Врбнику 1994. године; захваљујем мештанима Уздоља на помоћи.

151. М. Њензел, 1965, Т. LXXX/21.

152. Л. Марун, 1927, 284-306.

153. Упоредити *Праисторија* В, 1987, 289-528, где нема таквих примера.

154. И. Чremoшник, 1970 а, 66, 72-76, сл. 16, 18, Т. VIII/5, XI/5.

155. На том простору прве црепуље се појављују у Гвозденом добу – Ш. Батовић, 1987, 372, сл. 19/3, 4.

156. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 102, каталошки број 76/8 (Михајловац), 111, каталошки број 101/3.

157. Из западног дела рановизантијске провинције Далмације није позната истовремена грнчарија.

158. Једнака је оној из рушевина зида.
159. Остеолошка анализа није вршена.
160. Упоредити Ј. Белошевић, 1980, 109-115, Т. ЛIII-LXIII.
161. Исто, 111-113, Т. LXIV.
162. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 12-15, сл. 5, са литературом.
163. Упоредити Ј. Поулік, 1950, 63-65, сл. 101-105 (Моравска); такав украс је усамљен у Нове Замки – З. Чилинска, 1966, 90, Т. LXIV (гроб 463).
164. Б. Врдољак, 1990, 168, Т. XXV/1; овде има и друге грнчарије сличне оној из Уздоља, (Т. XXV/5, 12, 13).
165. Такве примере наводи И. П. Русанова, 1973, 11-12, Т. 5/11, 10/12, 18/6 (Корчак). Ј. Хасегања, 1973, 23-24, сл. 6, 7/3.
166. В. Делонга, 1984, 277, сл. 2, објављује основу овог утврђења коју је израдио Е. Дигве; грнчарија је прикупљена рекогносцирањем 1993. године.
167. И. Чремошник, 1977, 253, Т. III/1, IV/2.
168. Ј. Белошевић, 1980, 109-115, Т. ЛIII-LXIII.
169. М. Лазић, 1989, 23, наводи два налазишта са неколико стотина малих тумула код села Плужан (Плужањ ЗСЗ од Сопоћана ?)
170. Рекогносцирање су обавили Е. Зечевић и М. Вуксан, у оквиру пројекта “Археологија Срба”, Филозофског факултета у Београду, који је 1994. године финансирало Савезно министарство за науку и технологију.
171. Рекогносцирање сам обавио уз помоћ Б. Јаневског, лекара из Ваљева, на чему му захваљујем.
172. Рекогносцирање су обављена 1987. у оквиру пројекта “Ваљево и његова област у средњем веку”, који је финансирала Регионална заједница науке 1985 – 1987. године, а потом је пројекат обустављен.
173. Упоредити страну 178.
174. Видети напомену 170.
175. Захваљујем се на обавештењу М. Баковићу, кустосу музеја у Пријеполу.
176. Моје случајно откриће 1995. године.
177. Захваљујем се Ђ. Тапину, археологу из Херцег Новог, који је уочио ове громиле и указао ми на њих.
178. Рекогносцирање са Ђ. Одавићем, 1994. године.
179. Подаци су преузети са карата 1:50.000, као и за Невесињско поље; моје рекогносцирање 1994. године, уз помоћ општине Требиње.
180. Моје рекогносцирање 1994. године уз помоћ општина Требиње и Невесиње.
181. Рекогносцирање 1995. године са два студента, уз помоћ општина Требиње која је обезбедила возило и општине Калиновик, која је екипи омогућила смештај и рад у тешким условима после бомбардовања НАТО авијације, на чему им захваљујем.

183. За рекогносцирање видети напомену 99.

183. Рекогносцирање 1994. године, обављена су уз помоћ општине Добој и председника извршног већа Б. Паравца, као и добровољаца Б. Софренића, В. Петковића и Р. Софренића, на чему им захваљујем.

184. Д. Паравец, 1994, 9.

185. Исто, 8.

186. Рекогносцирање је обављено уз помоћ правника Б. Перића, на чему му захваљујем.

186а. И. Бојановски, 1964.

186б. Д. Сергејевски, 1952, 41-42.

186в. И. Бојановски, 1964, 105, сл. 2 (приближна ситуација на Црквини).

187. *Археолошки лексикон* 2, 1988, 180.

188. А. Бенац, 1985, 152, 155-157, 169-171; рекогносцирање 1994. године.

189. А. Бенац, 1985, 106-108.

190. В. Ћурчић, 1902, 251-255.

191. Рекогносцирање 1993, са судијом Ж. Ковићем, а 1994. и са кустосом Д. Ђурицом – видети напомену 122.

192. В. Ћурчић, 1902, 235-245.

193. Исто, 240-242.

194. Исто, 245-251.

195. Моје рекогносцирање 1994. године.

196. Рекогносцирање са М. Будимиром и Н. Берићем 1994. године.

197. И. Маровић, 1976, 71.

198. Рекогносцирање са М. Будимиром 1994. године.

199. *Дие Слањен*, 1985, 26. и даље.

200. Т. Лењицки, 1956.

201. Ј. Кострзењски, 1960, 50-53.

202. М. Лутовску, 1989, 64.

203. *Дие Слањен*, 2-23.

204. Ј. Кострзењски, 1960, 50-53.

205. Исто.

206. Датовање изведено према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 10-22.

207. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 57; бројеви хумки су моји.

208. Исто, 59-60.

209. Исто, 59, 324.

210. Ј. Кострзењски, 1960, 50, са старијом литературом.
211. Г. Њетзел, 1979, 153.
212. Исто, 150-153; са анализом старих извештаја; упоредити Ј. Кострзењски, 1960, 50.
213. Према Г. Њетзел, 1979, 153-154.
214. Исто, 129-130.
215. Исто, 131-149.
216. Г. Вецелу није био познат податак из *ПВЛ*, 15, 211, о остављању пепела покојника у малој посуди на стуб.
217. Према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 218-220, са литературом.
218. Овде је опис громила наведен према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 156-160, уз неке допуне.
219. Њ. Дрењко, 1954, 307.
220. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 340-342.
221. Исто, 159, преноси мишљење В. Древка да су то остаци уништеног кургана.
222. Њ. Дрењко, 1954; 309; Х. Золл-Адамикоња, 1975, 160.
223. Њ. Дрењко, 1954, 308.
224. Према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 193-205, са литературом.
225. Исто, 204-205.
226. Исто, 350-351.
227. По Х. Золл-Адамикоња, 1975, 200-202.
228. На пример, Н. Клаић, 10-14. и даље.
229. Ј. Белошевић, 1972.
230. Ј. Жеравица, 1986, 161-164; И. Чремошник, 1970, 100-101, М. Косорић 1985, 8.
231. За литературу о Коман култури видети В. Поповић, 1988.
232. И. Чремошник, 1970а, 58-83.
233. И. Чремошник, 1977.
234. В. Ћурчић, 1902, 238.
235. На пример, код Ливна је откопано 355 скелета (Ш. Бешлагих, 1964), а код Руме 545 (Д. Минић, 1995), оба из Ц-ХV stoleћа.
236. Дукља, Травунија и Захумље се са једне стране граниче морем, а са супротне кнежевином Србијом, као и Хрватском – Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, гл. 30, VIIV II, 1959, 34-35.
237. В. Ћурчић, 1902, 245-246, сл. 28; А. Бенац, 1985, 171.
238. Исто, 242-243, сл. 17.
239. И. Селлуге, 1939, објављује шест примерака – 40, 61, Т. XX/1, 2, VIII/26 (Сисак); В.

Даутова – Рушевљан, 1990, сл. 8 (Светозар Милетић).

240. Упоредити светишта истраживана у руским земљама – В. В. Седов, 1982, 261-266, са литературом.

241. Б. Бацзујска, У. Мај, 9181, 173-175, сл. 3; одговарајућа пећ нађена је и у Мачковки у долини Сана – по М. Парцзењски, 1988, 171-172, Т. XV.

242. Према М. Парцзењски, 1988, 152-153, Т. LXIII; (Котово); 154-157, Т. XIV, XXI, XXVI (Краков, Нова Хута); 199, Т. XXIV (Злотники), 203, Т. XL.

243. В. В. Седов, 1982, 56, Т. ЦVI/10 (Кривићи), 65, Т. XX/9 (Новгородски Словени).

244. И. Чремошник, 1977, 290-293. и другде.

245. Ј. Цвијић, 1922, 354-357.

246. На пример, Пшчев, по М. Парцзењски, 1988, 181, Т. LXIV.

247. М. Парцзењски, 1988, 191-192, Т. LXXXIV. (Шелиги), 149, Т. LX (Јазов)

248. Необјављено; упоредити М. и Ђ. Јанковић, 1990, 21-22.

249. Ј. Цвијић, 1922, 379.

250. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 157-158.

251. М. Парцзењски, 1988, 175, Т. LXXVIII, (Новини), 183-184, Т. LXXVII (Радзиејув), 191-192, Т. LXXXIV (Шелиги), 204, Т. XLIV, 206, Т. XLIV, 208, ЛП (Жуковице), итд, са литературом.

252. И. Чремошник, 1977, план 2.

253. Ј. Цвијић, 1922, 351. и даље.

254. М. Парцзењски, 1988, 204, Т. XLIV (јама 118), 209, Т. LVI (јама 100) и друге сличне јаме без трагова паљевине.

255. Исто, Т. VII.

256. И. Чремошник, 1977, 230 - објекти су откривени геолошком бушилицом, а не археолошким рововима.

257. Ј. Цвијић, 1922, 349-350.

258. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 22.

258. Та налазишта истраживала је И. Чремошник, али није успела да на задовољавајући начин издвоји и датује касноантичке слојеве из времена пред хунску најезду, што је очигледно у Жабљаку – И. Чремошник, 1970, 99-108, Т. IV, VI.

260. И. Чремошник, 1970, 50.

261. Упркос јасним подацима Прокопија, има покушаја да се византијско ослобађање Далмације одложи – Ј. Медини, 1980, 386-434.

262. Из папске преписке зна се да Словени 600. године угрожавају Салону; папа Григорије И, *Писма*, X15.

263. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, VII IV II, 1959, 49.

264. Прокопије, *Готски рат* III, 40, VII IV И, 1955, 45 – 46.

265. А. Јуришић, 1961, 175-167, сл. 30-32.
266. Таква грнчарија најбоље је позната из Вишића – И. Чремошник, 1965, 205-206, Т. XIII/37-45.
267. И. Чремошник, 1970.
268. Теофан, *Хронографија*, 356,18 — 359,26.
269. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20.
270. О археолошком праћењу Кувера видети Ј. Њернер, 1983.
271. Н. Клаић, 1975, 165-173.
272. Видети Н. Клаић, 1975, 172. и Р. Новаковић, 1982, 23-38.
273. В. В. Седов, 1982, 95 и даље; М. Мацреа, 1960; М. Цом^а, 1960.
274. И. П. Русанова, 1993, 193-195; Т. Ф. Никитина, 1974, 73-79.
275. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-386; није ми био доступан други део овог дела, објављен 1979, *Анализа*.
276. В. В. Седов, 49-50, 62 и даље.
277. А. Јовановић, 1984.
278. По А. Маиури, 1953, 121-122 фреска из Помпеја, Национални музеј у Напуљу
279. А. Јовановић, 1984.
280. Исто, 88-99.
281. Такве су користили и Етрурци - Г. Лаффоргуе, 1965, 449-450, сл. 158 (Албалонга, VIII-VI ст. старе ере); Х. А. Стутзер, 1965, 96, сл. 114 (IV-III ст. старе ере).
282. А. Јовановић, 1984, 79.
283. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-387.
284. Исто, 182-188.
285. Исто, 120-138.
286. Исто, 73-79.
287. Исто, 78, сл. 25 еф.
288. Такве примере из Миропоља наводи И. П. Русанова, 1973, 29, Т. 42/1.
289. Исто, Т. 42/2.
290. В. В. Седов, 1982,50.
291. Исто, 119-120, Т. XXX/32.
292. Исто.
293. И. П. Русанова, 1993, 173-175.
294. Л. В. Вакуленко, М. В. Смишко, 1986, 126-127, И. П. Русанова, 1993, 179-181.
295. Ђ. А. Симионович, Н. М. Кравченко, 1983, 41, напомена 3.

296. А. Јовановић, 1984, 68-70.
297. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-387.
298. Код источних Словена почев од XI столећа – В. В. Седов, 1982, 97-98 (Волињани, са ђумуром-жаром у ракама), 117 (Дреговићи); упоредити и М. Лутовску 1989.
299. А. Нијењџ³оњски, 1964, 235-236.
300. Л. В. Вакуленко, М. В. Смишко, 1986, 115 (Переросљ).
301. В. А. Рџбаков, 1987, 87-92.
302. В. В. Седов, 1982, 42, Т. XII/5, са кружном оградом.
303. Р. Б. Пандеу, 1990, 65.
304. Г. Марјановић-Вујовић, 1984, 68.
305. Према обавештењу Д. Мадаса, који се у то лично уверио приликом студијског боравка у Индији, на чему му захваљујем.
306. По Х. Золл-Адамикоња, 1975, 78-25. еф; упоредити Х. Брацхманн, 1978, 23-24, сл. 9, који наводи налазе таквих подница између Полабља и Солаве.
307. *ПВЛ* И, 15, 211; видети страну 10, ове књиге.
308. На пример у Миропољу западно од Житомира – И. П. Русанова, 1973, 28, 40.
309. Г. Њетзел, 1979, 150.
- 309а. Р. Б. Пандеу, 1990, 282-283.
- 309б. Исто, 200-201, 283-284, П. Б.
310. Редак налаз таквог штита објавио је Е. Шулд из Великог Радена – према *Дие Слањен*, 294, сл. 143а.
311. Теофилакт Симоката, *Историја*, VI 9, VIIV И, 116.
312. Псеудо-Маврикије, *Стратегикон*, Цап. 5, 273, VIIV И 132.
313. Свети Бонифације, *Писма*, 73, према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 282-283.
314. Тацитова *Германија*, 46, превод и коментар В. Чајкановића, 34.
315. Масуди, *Златни лугови*, глава XXXIV.
316. Према Т. Лењицки, 1955, 151-152, упоредити и А. Р. Гаркави, 1870, 166.
317. А. Р. Гаркави, 1870, 135-137, 160-169.
318. Т. Лењицки, 1955, 151.
319. Исто.
320. Р. Б. Пандеу, 1990, 190-218, 279-285.
321. Исто, 209-211.
322. В. Н. Топоров, 1987, 28-30.
323. Т. Лењицки, 1955, 130. и другде.
324. Л. А. Динцес, 1947, 76-79.

325. *ПВЛ*, И, 15, 211.
326. В. В. Седов, 1982, 144. и другде.
327. Л. А. Динцес 1947, Б. А. Рѹбаков, 1987, 89-92.
328. Исто; упоредити В. В. Милѹков, 1981, 31.
329. Ш. Бешлагић, 1982. 372-379.
330. Исто, 359-371.
331. Ш. Бешлагић, 1982, 87, Т. II/Е-И; VIII/б-6.
332. Ш. Бешлагић, 1962, 101, сл. 139, 140.
333. Ш. Бешлагић, 1982; 104; на стубу из Доње Згошће спомиње се бан (Босне) – М. Вего, 1970, број 246.
334. Т. Лењицки, 1955, 149.
335. Ш. Бешлагић, 1954, 208-210, сл. 32-35.
336. И. Панчевски, 1993, 46-148.
337. Н. Дудић, 1995, 66, Т. 98.
338. В. Марковић, 1953.
339. В. Н. Топоров, 1987.
340. Ј. Ердељановић, 1922, 74-75.
341. С. Тројановић, 1982, 2-4.
342. Законик цара Стефана Душана В, 1975 (члан 25 у Атонском рукопису); II, 1981 (члан 11 у Студеничком рукопису, члан 21 у Хиландарском, Ходошском и Бистричком рукопису)
343. С. Тројановић, 1930, 54.
344. В. Чајкановић, 1941, 136-137.
345. Исто, 62, 31. другде; Р. Е. Боровскиу, 1982, 68-69, 99.
- 345а. Р. Ивековић, 1991, 81-83 (*Рзведе*, И, 163: “Похвала жртвеном коњу”); 162-163.
346. М. Филиповић, 1958.
- 346а. М. Ћоровић-Љубинковић, 1959.
- 346б. Јустин (Поповић), 1997, 23-27 (2 август).
- 346в. Према Ф. Цаброл - Х. Леклерцљ, 1922, 632-647.
- 346г. Ј.Несторовић, Р.Николић, 1987, са литературом.
- 346д. Љ.Шпаравало, 1979, (Славогостићи, Орах, Бијелач, Хум).
347. *ПВЛ* И, 11, 207: “По мнозѢхѣ же времѣнѢх сѢли сутѣ словѢни по Дунаеви, гдѢ естѣ нѣне Угорѣска землѣ и Болгарѣска. И от тѢхѣ словѢни разидошасѣ по землѢ и прозвашѣсѣ именѣ своими, гдѢ сѢдше на которомѣ мѢстѢ. ѣако пришедше сѢдоша на рѢцѢ имѣнемѣ Марава, и прозвашасѣ морава, а друзин чеси нарекошасѣ. А се ти же словѢни: хровате бѢлии и серебѣ и хорутане.”

348. Ј. Цвијић, 1922, 279-286.
349. *ПВЛ* И, 15, 211: "... и браци не бїваху вї них, но игриаа межу селї, схожахусѣ на игриаа, на плѣсанїе и на всѣ бѣсовїскаѣ пѣсни, и ту умїкаху женї собѣ, с неѹ же кто сївѣаашесѣ;"
350. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, *VIII* II, 1959, 26.
351. Јован Кинам, 102.18 – 103.19, *VII* IV, 1971, 23-26.
352. Виљем Тирски, 946-947, *IBI* XII, 1965, 195.
353. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, *VII* II, 1959, 46-47.
354. П. Ј. Сцхафарик, 1847, 243; упоредити *VII* II, 1959, 46.
355. *Народї мира*, 592; С. Сакач, 1994.
356. В. В. Седов, 1982, 123-129.
357. И. П. Русанова, 1980, 331 (Черновка), које В. В. Седов, 1982, 126, приписује Хрватима.
358. И. Чremoшник, 1979а.
359. Амијан Марцелин, *Историја*, XXXI, 3, 8, 4, 2 – *IBI* II, 1958, 161-162.
360. Приск, *Историја*, Фрагмент 1, *VII* II, 1955, 9.
361. Упоредити Р. Новаковић, 1970, 115-116.
362. Упоредити коментаре Б. Ферјанчића за *Спис о народима* Константина VII Порфирогенита, *VII* II, 1955, 46-50. и другде, и Н. Клаић, 1975, 36-38. и даље.
363. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, *VII* II, 1955, 47-49.
364. Видети коментар Б. Ферјанчића у *VII* II, 1955, напомена 148.
365. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 19-20.
366. Ђ. Јанковић, 1993, 20, (= Ђ. Јанковић, 1995, 126, Енглисх).
- 366а. Упоредити Б. Ферјанчић, 1996, који не прихвата ово и друга нова тумачења података Константина VII Порфирогенита.
367. Ј. Ковачевић, 1964, 187-188.
368. Ј. Медини, 1980, 398-434, учивши неке нејасноће око овог рата, преувеличава улогу Гота.
369. Прокопије, *Готски рат*, II 7, *VII* II, 1955-31-33, коментар Ф. Баришић.
370. О готским налазима у западној Далмацији и Либурнији видети З. Вински, 1973, 189-192 и даље.
371. Прокопије, *Готски рат*, III 40, *VII* II, 1955, 45-47.
372. Ђ. Баслер, 1972.
373. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, *VII* II, 1955, 49.
- 373а. За последње тумачење писаних извора о покрштавању Срба видети Ј. Максимовић 1996.

374. Исто, глава 31, VII И, 1955, 40-41.
375. Х. Гелзер, 1901, 538.
376. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, главе 29. и 30, VII И, 1959, 9-13, 27-30.
377. Папа Григорије И, *Писма*, Ц, 15, IBI И, 195, 377-378.
378. И. Маровић, 1984, помера на основу сумњивог комада новца из оставе и случајних налаза новца, пад Салоне на почетак тридесетих година VII столећа.
379. По И. Мирник, 1975, К. Пач даје податке о остави солида са последњим комадима Јустина II (565-578) из Грабовика код Љубушког, а И. Мирник, 1982, објављује скупни налаз бронзаног новца са последњим комадом из 574/5. године, са Мајсана у Пељешком каналу.
380. Ј. Белошевић, 1972.
381. Према Вечерњи лист, Загреб, 28. јуна 1995. године, стр. 18.
382. Ђ. Јанковић, 1996, у штампи.
383. Према М. Парцзењски, 1988, Т. XL/8-9 и слични (Жуковице); Т. XXXI/4 (Шарбија).
384. Ђ. Јанковић, 1996, у штампи.
385. Х. Фриесингер, Х. Керцхлер, 1981, 258-261, сл. 57.
386. Х. Брацхман, 1978, 91-102, сл. 41 еф.
387. Видети напомене 393 и 394.
388. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20.
389. Ђ. Јанковић, 1997, у штампи.
390. *Дие Слањен*, 1985, 37 и другде, према Фредегар, *Хроника*, IV, 168.
391. Ј. Херрманн, 1973, 40-43.
392. Х. Фриесингер, Х. Керцхлер, 1981, 258-261.
393. Ј. Њернер, 1950, 151-152, Т. 27/1-2; Гх. И. Петре, А. Стоицу, 1976.
394. Ј. Њернер, 1950, 152, Т. 28/12-13; Ф. Пренди, 1980, 129, 132, Т. XX/3 = XIV/36.
395. Упоредити коментар В. Ферјанчића у VII И, 1959, 37-38, као и Г. А. Хабургаев, 1979, 202-203, В. В. Седов, 1982, 125.
396. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, VII И, 1959, 35.
397. Ј. Белошевић, 1980.
398. Исто.
399. Исто, 130-132.
400. В. Делонга, 1981, 202-207.
401. Ј. Белошевић, 1980, 67-69.
402. В. В. Седов, 1982, 126.
403. Р. Турек, 1956.

404. Потпун преглед литературе о овој култури даје В. Поповић, 1988, 201-250.
405. Ј. Белошевић, 1980, 92-93, Т. XXXV/10.
406. Ф. Пренди, 1980, 139, Т. XIII-XXIV; С. Анамали, Х. Спахиу, 1988, 57-58.
407. *Чуда светог Димитрија* II 5, VIIV И, 1955, 211-216.
408. Ј. Њернер, 1983.
409. Б. Баби •, 1995.
410. Ж. Н. Вџжарова, 1976, 380, сл. 123/5, 124/1, 125/2, 8, 131/5, 213/2 (огрлице); 355, сл. 72/3, 176/5 (секире).
411. За сахрањивање код Обра, који су господарили Средњим Подунављем, видети Ј. Ковачевић, 1977, 200-204.
412. Ј. Белошевић, 1980, 65, са литературом.
413. Б. Цхроповскý, 1986, 21-32 и даље са литературом.
414. С. А. Плетнева, 1959, 230-239, приписује то посуђе номадима; упоредити сл. 18/5, 26/1, 4-8, 23/2, итд. 415. Н. Клаић, 1975, 19-22.
416. А. Маргетић, 1977, изнео је теорију да су Хрвати дошли на крају VIII – почетку IV столећа, што је одмах прихватила Н. Клаић, 1989, 25-34, сматрајући да су тада и Срби дошли.
417. Ауто атлас ЧССР, 1:400.000, Слованскá картографиá, Братислава, 1971.
418. Према Дие Куенрингер, 1981, Т. 1-2, 4, са литературом (то могу бити сложенице са називом за кртицу или корњачу, што ми не изгледа вероватно); О. Кронстеинер, 1978, 131, ове топониме не бележи као хрватске, изведене од хрватског имена.
419. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, главе 30-32; VIIV II, 1959, 30-31, 37, 47.
420. Обично се мисли да је реч о Баварији – упоредити коментар Б. Ферјанчића, VIIV II, 1959, 30.
421. Видети коментар Б. Ферјанчића, VIIV II, 1959, 38-39.
422. Д. Јеловина, 1976, 21-24, 50, са литературом, који их приписује Хрватима.
423. Упоредити В. Делонга, 1981, 202-207.
424. Према Н. Клаић, 1975, 168, која сматра да је реч о Хрватима.
425. Н. Клаић, 1975, 208-212, и Р. Новаковић, 1981, 23-38.
426. *Анали Франачког краљевства* бележе под 822. годином: “Лиудевитус Сисциа цивитате релицта, ад Сорабос, љуае натио магнам Далматиае партем обтинере дицитур, фугиендо се цонтулит”, Доцумента, 1887, 327.
427. Видети коментар В. Ферјанчића у VIIV II, 1959, 18-19, 32-33.
- 427а. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, VIIV II. 1959, 36.
428. З. Вински, 1985; Исти, 1984, 183-192.
429. А. Маури, 1953, 17, објављује слику погребног кола из V столећа старе ере (гробница у Руво) и “сакрални пејзаж” из Помпеја (121-122, на коме су, по мом уверењу, приказани дрвени

маузолеји.

430. Б. Рауниг, 1974, 39 и другде. Т. 31/11, која сцену са урне у виду куће из Рибића тумачи као поворку.

431. Ш. Бешлагић, 1982, 285-290, 296-314 и даље, са литературом.

432. Исто, 309.

433. Исто, 551-556, наводи сличне споменике и код Малисора; Н. Дудић, 1995, 88-90, 98 и другде.

434. Упоредити И. Енчев-Видо, 1994.

435. О. Зиројевић, 1996, 56.

436. Ш. Бешлагић, 1982, 542-544, сл. 211; К. Јиричек (1875), 1959, 49.

437. А. Фортис (1774), 1984, 32-35 и другде; српско становништво Далмације назива Морлацима.

439. Н. Радојчић, 1927; упоредити и коментар Б. Радојчића на податке Скиличиног настављача, Нићифора Вријенија и Јована Зонаре у VIIV III, 1965.

438. Ј. Цвијић, 1922, 279-286 и другде.

440. Б. Ферјанчић, 1988.

441. В. Чајкановић, 1941, 15

442. В. Чајкановић, 1924, 1-24, 150-155; 1941, 126-128.

443. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, 1970, 14-15.

444. Предање је забележено 1992. године у Мркоњић Граду.

445. Рудолф Арчибалд Рајс, “Чујте ме Срби”, НИН, 13 и 20. август 1989.: “... ви нисте побожни, ви нисте прихватили библијског Бога, већ сте Га претворили у вођу, свемогућег вођу вашег народа... Религија је свакако, моћно средство поретка. Ви сте је, инстинктивно, прихватили на један “народски” начин. И она вас одржава. Чувајте ту драгоцену народну веру, јер оног дана када је напустите бићете изгубљени!”

446. У *ПВЛ*, II, 22, сачувано је предање да су Словенима проповедали хришћанство апостол Павле у Поморављу, а апостол Андроник, ученик Павлов, у Сирмијуму (Сремска Митровица). У Далмацији постоје предања о апостолу Павлу на више места. У манастиру Крки то предање су сачували православни монаси – А. Фортис (1774), 1984, 77; упоредити и Еп. Никодим (Милаш) (1901), 1989, 64-67. Слично и код Требиња постоји пећина апостола Павла.

447. О томе је оставио податке Свети Јероним – писмо ЦVII, 2-IBI II, 1958, 219.

448. Д. Драгојловић, 1987, 158-159.

449. П. Влаховић, 1972, 81-83 (чесница); М. Филиповић, 1951, 126-130, 152-153 (црепуља и погребни обичаји)

450. На пример, Г. А. Хабургаев, 1979, 211-212.

451. На пример, Пауни, двор Немањића на Косову, и истоимени град у Индији; Инђија, итд.

452. А. Лома, 1996.

453. С. Тројановић, 1930, 318-319.

454. Ј. Херрманн, 1973, 42-43.

455. По патријарху Нићифору, *Историја*, 12, Авари су изненада напали Цариград и одвели 270.000 становника у ропство; приближно у исто време Словени и Авари су нападали Солун – *Чуда Светог Димитрија*, II, 2, VII V И, 1955, 194-196.

456. Музеј у Добоју располаже налазима грнчарије из града Добора код Модриче, који се могу повезати са сличним из Неготинске крајине VII stoleћа.

457. Ј. Корошец, 1958.

458. Павле Ђакон, *Историја Лангобарда*, В, 29, IBI II, 1958, 415-416.

459. Исто, IV, 44, IBI II, 1958, 415; том добу припадају неки налази са Мајсана у Пељешком каналу – Ц. Фисковић, 1981, 151-152, сл. 2-5 и друго.

Напомене

1. И. П. Русанова, Е. В. Максимов, 1993, 25-27
2. К. Годоњски, 1981, 106-120.
3. Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловски, 1993, 110.
4. А. А. Симонович, Н. М. Кравченко, 1983.
5. И. П. Русанова, 1993, 173-175.
6. Ж. Н. Ђижарова, 1976.
7. Н. Гиалоурхњ, 1963, 105-107, Т. 157
8. Ј. Белошевић, 1972, 73-86.
9. Употреба урни је раширена до Моравске, где се појављују и кургани; Ј. Поулік, 1950, 32-38.
10. И. Чремошник, 1970, 100-101; М. и Ђ. Јанковић, 1990, 25; З. Жеравица, 1986, 153-155, 161-164, сл. 7-8
11. М. Лутовску, 1989, 59-74; В. В. Седов, 1982; Х. Золл-Адамикоња, 1975.
12. М. Мацреа, 1960; М. Цом^а, 1961.
13. А. Петре, 1962, 229-230, сл. 12/1 (Пјатра Фрекецеи); Ф. Петсањ 1969, 30, Т. 320 (Едеса); М. и Ђ. Јанковић, 1990, 25 (Корбово, Прахово, Бачко Петрово Село, Каменово); Д. Цсаллану, 1961, 227-228, Т. ССVII/7-8 = ССIV/17,18 (Сзатумаз – Фехерт А); А. Анамали, 1964, 152, Т. В/11-12 (Кроја).
14. Обри (Авари) и Бугари увек сахрањују своје покојнике – в. Ј. Ковачевић, 1977, 121-123, 200-204; Ж. Н. Ђижарова, 1976, 84-85, 410-412.
15. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 9-22; В. В. Седов, 1982, 120, 146-147.
16. Лав Ђакон, *Историја*, 9.4, 1988, 78.
17. Псеудо-Маврикије, Стратегикон, XII, 5, п. 273.

18. Свети Бонифације, Писма, 73.
19. Ибн Даста, *Књига драгоценог блага*, 2.
20. Масуди, *Златни лугови*, глава XXXIV, по А. Ћ.Гаркави, 1870, 129, 136-137
21. О погребу у Индији Р. Б. Пандеу, 1990, 189-217.
22. *ПВЛ*, И, 15: Вјатићи су коначно напустили спаљивање покојника, по археолошким сведочанствима, тек у XII stoleћу – В. В. Седов, 1982, 146-147.
23. В. В. Седов, 1982, 144.
24. Исто, 6.
25. Л. Ниедерле, 1941; Х. Золл-Адамикоња, 1975, 31.
26. За историјат истраживања у Далмацији видети Ј. Белошевић, 1980, 15-18.
27. Ж. Вићарова, 1976, 7. са старијом литературом.
28. Видети напомену 7.
29. И. Нестор, Е. Захарија, 1961.
30. А. Сос, 1973.
21. В. Ћурчић, 229-255.
32. Исто, 238.
33. Исто, 252.
34. *Археолошки лексикон*, 1988, 155-166, регија 11, не наводи ни један податак В. Ћурчића, мада се наводи у библиографији.
35. Ј. Ердељановић, 1921, 74-75.
36. Д. Вучковић-Тодоровић – Ј. Тодоровић, 1959, објавили су тумул са дубоком правоугаоном јамом, који би могао бити словенски; А. Јуришић, 1961а, 175-178, сл. 30-32, објавила је посуде вероватно VI-VII stoleћа, нађене у праисторијској хумци код Радоиње, као словенске урне.
37. П. Анђелић, 1959, 205-209.
38. Р. Новаковић, 1978.
39. Х. Золл-Адамикоња, 1975, други део ове студије са анализом, Х. Золл-Адамикоња, 1979а, није ми био доступан.
40. В. Боронеанф, И. Стџнгџ, 1978.
41. Исто, 105.
42. М. Ристић – Д. Богосављевић, 1982; Ђ. Јанковић, 1986.
43. Г. Њетзел, 1979.
44. Исто, 150-154.
45. Упоредити В. В. Седов, 1982, 144 и другде.
46. Заузимањем и под руководством Драгослава Срејовића, започео сам 1978. године

пројекат “Археолошко истраживање словенске а посебно српске културе у VI -XI веку” Српске академије наука и уметности (М. и Ђ. Јанковић, 1978); рад на пројекту нисам наставио пошто га је преузео Владислав Поповић (уп. З. Бошковић, Ђ. Јовановић, 1992)

47. Захваљујем се најсрдачније Д. Срејовићу на уступању података о овим громилама, и његовом сараднику М. Лазићу на помоћи.

48. Упоредити Н. Клаић, 1975, 211.

49. Изложба је приређена у просторијама Музеја града Београда, у Кући Крсмановића, 23. XI – 6. XII 1993, средствима Министарства за културу Републике Србије; захваљујем на сарадњи М. Вуковићу.

50. В. Боронеанф, И. Стџнгџ, 1978.

51. И. Стџнгџ, 1980, 123.

52. М. Ристић – Д. Богосављевић, 1982; Ђ. Јанковић, 1986.

53. В. Боронеанф, И. Стџнгџ, 1978, 100-101.

54. Исто, 100-101.

55. Исто, 103.

56. За најближе словенске куће тог времена видети, Ж. Ђџжарова, 1965.

57. Под тим појмом се овде подразумевају остаци погребне гозбе; о тризни у Срба видети М. Филиповић, 1958.

58. В. Боронеанф, И. Стџнгџ, 1978, 105.

59. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20. и даље

60. Досељење Бугара је забележено под 679/680. годином у *Хронографији* Светог Теофана и *Историји* Патријарха Нићифора.

61. Д. Берциу, 1939, 235-238.

62. Исто, 236; аутор бележи каричицу са ес завршетком и делове још две каричице.

63. Исто, 235 – 238; датује у VII stoleће, а В. Боронеанф, И. Стџнгџ, 1978, 105-106, у VIII stoleће.

64. Главни ослонац за датовање је копча “Сиракуза” врсте, које се производе до ране владе цара Ираклија; упоредити Ј. Њернер, 1955, 37-38, 45-47.

65. Л. Барзу, 1973.

66. Упоредити Ж. Ђџжарова, 1976, и другу поменућу литературу.

67. Захваљујем тадашњем директору хотела Радовану Урошевићу и Општини Штрпце на помоћи, као и колегама које су као студенти волонтерски радили: Дејану Радовановићу, Горану Симоновићу и Станку Трифуновићу.

68. Пробна ископавања обављена 1989. године, показала су постојање два слоја VI stoleћа.

69. А. В. Соловјев, 1927, 26, 30.

70. *ПВЛ*, И, 15, 211.

71. Према документацији Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Захваљујем на уступљеној документацији Д. Срејовићу.
72. Захваљујем на волонтерској помоћи екипи која је радила улажући своја средства: М. Церовић, тадашњој директорки Завичајног музеја у Пљевљима, М. Баковићу, кустосу Завичајног музеја у Пријепољу, М. Вуксану, кустосу Музеја рударства и металургије у Бору, као и археологу Ј. Живковић и тадашњим студентима В. Мијатовић, И. Стојићу и Д. Радичевићу.
73. Д. Срејовић, Ч. Марковић, 1987.
74. М. Лазић, М. Церовић, 1992.
75. Ј. Кнежевић, 1979, 74; Ш. Бешлагић, 1971, 433.
76. Ј. Кнежевић, 1979, 42 – 58.
77. Дно је можда део велике зделе – “мортарија” – какве је објавио Ј. Њ. Хауес, 1968, 206, број 23 – 25, и датовао око 650 – 670. године.
78. Ш. Батовић, 1987, 372, сл. 19/16, Т. XXXV/14 (Либурни); Ђ. Јанковић, 1981, 144, сл. 60.
79. Најстарији познати су из Студенице – М. Јанковић, 1986, 19, сл. 7/4 (исто Е. Пејовић, 1988, 72, сл. 42); П. Томић, 18-20, даје примере двадесетог столећа.
80. Налазе нисам прегледао.
81. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 83, каталошки број 29/14 (Винча)
82. И. Чremoшник, 1977, 253 и даље, Т. III/1; у Јазбинама код Батковића украс се ретко спушта тако ниско до дна.
83. И. П. Русанова, 1973, 11, врста IV; М. Парцзењски, 1988, 53 и даље, врсте Е.а, сл. 13.
84. Најближи објављени примерци су из околине Новог Пазара – Д. Премовић–Алексић, 1989, 24-26, Т. III/3-4.
85. М. и Ђ. Јанковић, 1990, каталошки број 101/3 (Слатина, насеље Дунав).
86. Истраживања су 1993. године обавили Ђ. Јанковић и М. Мандић, кустос музеја у Ужицу, уз помоћ Уметничког братства манастира Крке а захваљујући општини Вишеград – председнику Б. Савићу и Д. Гавриловићу из Српске демократске странке.
87. Археолошки лексикон, 3, 1988, 122.
88. Истраживање сам обавио 1993. године са В. Станчићем из Градског завода за обнову градитељског наслеђа и заштиту споменика културе у Новом Саду, на чему им захваљујем, уз помоћ општине Србиње – председника Р. Млађеновића и З. Беговића.
89. Истраживања сам обавио 1994. у сарадњи са Ђ. Одавићем, директором Музеја Херцеговине у Требињу, захваљујући помоћи општине Требиње и посредовању М. Средановића.
90. З. Жеравица, 1990, 245 – 246.
91. Исто, 245.
92. Према И. Бојановски, 1976, 34.

93. Истраживања сам обавио у сарадњи са В. Станчићем 1993, уз помоћ скупштине општине Билеће – председника Вујовића и породице Тркља из Корита.
94. Истраживања сам обавио 1994. године, захваљујући помоћи општине Невесиње – председнику В. Братићу и капетану Продановићу.
95. П. Анђелић, 1959, 203.
96. Исто, 208.
97. Исто.
98. Објављени цртежи не садрже податке о величини и пречнику обода, па је могуће само уопштено поређење. За сличне лонце на доњем Дунаву видети С. Долинесцу-Ферцхе, 1979, са литературом.
99. Истраживања сам обавио у сарадњи са Р. Ракићем, захваљујући помоћи удружења Озренаца – Б. Софренићу, В. Петковићу и Р. Софренићу.
100. Захваљујем на подацима и уступљеној документацији Б. Белићу и Д. Бјелић, директорки музеја у Добоју.
101. П. Ауперт, 1980, 376, сл. 1, и други. А. Думасзењски, 1973, 19, сл. 3; Ј. Белошевић, 1972, сл. 3, 4, 6, 13.
102. Ј. Поулік, 1950, сл. 17 бе, 89 бе; Д. Биалекова, 1962.
103. И. Чremoшник, 1970. а, 68, 70, Т. VIII/7-9; ауторка грнчарију “доба сеобе народа” опредељује у V-VI столеће, али је сличну а млађу зделу нашла и код Бијељине – И. Чremoшник, 1977, Т. VII/8.
104. М. Парсзењски, 1988, 134, Т. LXXI/15, са литературом.
105. Ископавања сам обавио 1993. године уз помоћ екипе студената, у сарадњи са М. Вуксаном, кустосом Музеја рударства и металургије у Бору; ископавања су омогућили начелник СУП-а Д. Гаћеша, председник извршног одбора, и војне власти, на чему им захваљујем.
107. В. Ћурчић, 1902, 238.
108. Исто, 235 – 236.
109. Радила је иста екипа као и у Петровцу, уз помоћ општине.
110. Тако датовано посуђе из тог дела римске Далмације није ми познато.
111. В. Делонга, 1985, 277, сл. 2, и С. Пипловић, 1988, 228, сл. 8, преносе цртеже Е. Дигвеа-ове цркве.
112. И. Николајевић, 1967, 90, сл. 1; упоредити и Ћ. Баслер, 1972, 92 – 94, сл. 86.
113. С. Пипловић, 1988, 228 – 229, сл. 7; Ћ. Баслер, 1972, 107 – 108.
114. Упоредити И. Николајевић, 1967. а, 111-116, са исправљањем погрешних тумачења и Ћ. Баслер, 1972, 73-75, 122-125 са литературом.
115. Према Ћ. Баслер, 1972, 120, сл. 128.
116. Н. Милетић, 1970, 120, Т. II/2 и Н. Милетић, 1979, 156 -157, навела је сву литературу.
117. Н. Милетић, 1979, 139 – 140; Т. II/12, III/32; 1979, 158 – 160, Т. II/30.

118. Н. Милетић, 1979, 159, Т. II/31.

119. З. Вински, 197, 7-15, Т-15, Т. И/1; Н. Милетић, 1979, 160-161, Т. И/10, III/49, IV/60.

120. И. Бојановски, 1974, 212-215.

121. Исто, 214.

122. У 1993. години је радила иста екипа као и у Петровцу, а 1994. године радили су, уз помоћ својих установа, М. Вуксан, кустос Музеја рударства и металургије у Бору, Д. Јацановић, кустос Народног музеја у Пожаревцу, и М. Бабић, директор Музеја Семберије у Бијељини, на чему им захваљујем, као и члановима екипе инжињеру И. Симићу из Сарајева. Истраживања су омогућена захваљујући помоћи Дрвара – председника извршног већа М. Томазовића, директора музеја Д. Ромића, као и помоћи кустоса Д. Ђурице и Д. Тирнанића. Драгоцену помоћ екипи пружио је судија Ж. Ковић.

123. И. Бојановски, 1974, 212-214.

124. Радила је иста екипа као и у Црљивици – в. напомену 122.

125. Анализа костију није вршена.

126. Најсличније зделе објављене су из Паника код Билећа – И. Чremoшник, 1976, 110. Т. ЦVII/24-27, 31

127. В. Хрубý, 1967, 654, сл. VI/1, и сличан лонац – 656, сл. VIII/2 лево (Злечов; IV – почетак Vстолећа); врло слична чинија краја В-VI столећа, нађена је код Братиславе – Ј. Хромада, Т. Колник, 1991, 259, сл. 5/1

128. Упоредити И. Чremoшник, 1962, и Ј. Њ. Хауес, 1972, 438.

129. И. Чremoшник, 1970, а, 69-70, сл. 14/ге, 15/а, Т. XI/3.

130. Амфоре из Далмације тог времена нису познате.

131. Ц. Исингс, 1957, 113-114, 131-133, облик 96.

132. Овакав прстен није познат из датованих затворених целина Далмације.

133. О таквим кресивима, особеним за III-Vстолеће, нема посебне студије.

134. Цели жрвњеви се појављују у курганима у Чешкој, који се погрешно приписују Хрватима (видети страну 195-197) – Р. Турек, 1956, 123, сл. 21.

135. Према Р. А. Г. Царсон, Ј. П. Ц. Кент, 1965, новац није могао ближе да се одреди.

136. Видети напомену 131.

137. Такве бобице су најособеније за X столеће.

138. Истраживање је обављено уз подршку Удружења Срба из Хрватске, захваљујући помоћи милицији у Србу и њиховом команданту Опачићу.

139. Радила је иста екипа као у Дрвару и Петровцу.

140. Председник општине Доњи Лапац, Д. Растевић, није био заинтересован да помогне рад екипе, а командир милиције у Србу М. Батиница није желео да организује превоз екипе, тако да се радило захваљујући помоћи мештана Срба, који су хранили екипу.

141. Д. Прибаковић, 1966, 46, Т. VIII, датује случајне налазе таквих стрелица из Далмације у VI-VII столеће.

142. У 1993. години радила је иста екипа као у Петровцу, а 1994. године радило је седам студената и студенткиња, М. Вуксан, М. Ђукић, кустос Музеја Републике Српске у Бања Луци, Н. Берић, кустос Народног музеја у Крушевцу; захваљујем директорима музеја који су омогућили својим кустосима учешће и успешан рад на ископавању. Ископавања не би била могућа без помоћи власти у Книну, председника општине М. Бабића, В. Поповића, М. Поповића и Д. Јанковића, и драгоцене организације М. Будимира, директора Музеја града Книна у тада слободном Книну.

143. И. Маровић, Б. Човић, 1983.

144. Исто, 203-204.

145. Исто, 205, не бележе различите сахране у истој хумци.

146. И. Бојановски, 1974, 207-211, коме овај миљоказ није познат.

147. Радила је иста екипа као у Петровцу, видети напомену 142.

148. Обавештење Н. Берића, кустоса Народног музеја у Крушевцу.

149. Л. Марун, 1927, 272.

150. Радила је иста екипа као у Врбнику 1994. године; захваљујем мештанима Уздоља на помоћи.

151. М. Њензел, 1965, Т. LXXX/21.

152. Л. Марун, 1927, 284-306.

153. Упоредити *Праисторија* В, 1987, 289-528, где нема таквих примера.

154. И. Чremoшник, 1970 а, 66, 72-76, сл. 16, 18, Т. VIII/5, XI/5.

155. На том простору прве црепуље се појављују у Гвозденом добу – Ш. Батовић, 1987, 372, сл. 19/3, 4.

156. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 102, каталoшки број 76/8 (Михајловац), 111, каталoшки број 101/3.

157. Из западног дела рановизантијске провинције Далмације није позната истовремена грнчарија.

158. Једнака је оној из рушевина зида.

159. Osteолошка анализа није вршена.

160. Упоредити Ј. Белошевић, 1980, 109-115, Т. LIII-LXIII.

161. Исто, 111-113, Т. LXIV.

162. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 12-15, сл. 5, са литературом.

163. Упоредити Ј. Поулік, 1950, 63-65, сл. 101-105 (Моравска); такав украс је усамљен у Нове Замки – З. Чилинска, 1966, 90, Т. LXIV (гроб 463).

164. Б. Врдољак, 1990, 168, Т. XXV/1; овде има и друге грнчарије сличне оној из Уздоља, (Т. XXV/5, 12, 13).

165. Такве примере наводи И. П. Русанова, 1973, 11-12, Т. 5/11, 10/12, 18/6 (Корчак). Ј. Хасегања, 1973, 23-24, сл. 6, 7/3.

166. В. Делонга, 1984, 277, сл. 2, објављује основу овог утврђења коју је израдио Е. Дигве; грнчарија је прикупљена рекогносцирањем 1993. године.

167. И. Чремошник, 1977, 253, Т. III/1, IV/2.

168. Ј. Белошевић, 1980, 109-115, Т. LIII-LXIII.

169. М. Лазић, 1989, 23, наводи два налазишта са неколико стотина малих тумула код села Плужан (Плужањ ЗСЗ од Сопоћана ?)

170. Рекогносцирање су обавили Е. Зечевић и М. Вуксан, у оквиру пројекта “Археологија Срба”, Филозофског факултета у Београду, који је 1994. године финансирало Савезно министарство за науку и технологију.

171. Рекогносцирање сам обавио уз помоћ Б. Јаневског, лекара из Ваљева, на чему му захваљујем.

172. Рекогносцирање су обављена 1987. у оквиру пројекта “Ваљево и његова област у средњем веку”, који је финансирала Регионална заједница науке 1985 – 1987. године, а потом је пројекат обустављен.

173. Упоредити страну 178.

174. Видети напомену 170.

175. Захваљујем се на обавештењу М. Баковићу, кустосу музеја у Пријепољу.

176. Моје случајно откриће 1995. године.

177. Захваљујем се Ђ. Тапину, археологу из Херцег Новог, који је уочио ове громиле и указао ми на њих.

178. Рекогносцирање са Ђ. Одавићем, 1994. године.

179. Подаци су преузети са карата 1:50.000, као и за Невесињско поље; моје рекогносцирање 1994. године, уз помоћ општине Требиње.

180. Моје рекогносцирање 1994. године уз помоћ општина Требиње и Невесиње.

181. Рекогносцирање 1995. године са два студента, уз помоћ општина Требиње која је обезбедила возило и општине Калиновик, која је екипи омогућила смештај и рад у тешким условима после бомбардовања НАТО авијације, на чему им захваљујем.

183. За рекогносцирање видети напомену 99.

183. Рекогносцирање 1994. године, обављена су уз помоћ општине Добој и председника извршног већа Б. Паравца, као и добровољаца Б. Софренића, В. Петковића и Р. Софренића, на чему им захваљујем.

184. Д. Паравец, 1994, 9.

185. Исто, 8.

186. Рекогносцирање је обављено уз помоћ правника Б. Перића, на чему му захваљујем.

186а. И. Бојановски, 1964.

186б. Д. Сергејевски, 1952, 41-42.

186в. И. Бојановски, 1964, 105, сл. 2 (приближна ситуација на Црквини).

187. *Археолошки лексикон* 2, 1988, 180.
188. А. Бенац, 1985, 152, 155-157, 169-171; рекогносцирање 1994. године.
189. А. Бенац, 1985, 106-108.
190. В. Ћурчић, 1902, 251-255.
191. Рекогносцирање 1993, са судијом Ж. Ковићем, а 1994. и са кустосом Д. Ћурицом – видети напомену 122.
192. В. Ћурчић, 1902, 235-245.
193. Исто, 240-242.
194. Исто, 245-251.
195. Моје рекогносцирање 1994. године.
196. Рекогносцирање са М. Будимиром и Н. Берићем 1994. године.
197. И. Маровић, 1976, 71.
198. Рекогносцирање са М. Будимиром 1994. године.
199. *Дие Слањен*, 1985, 26. и даље.
200. Т. Лењицки, 1956.
201. Ј. Кострзењски, 1960, 50-53.
202. М. Лутовскý, 1989, 64.
203. *Дие Слањен*, 2-23.
204. Ј. Кострзењски, 1960, 50-53.
205. Исто.
206. Датовање изведено према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 10-22.
207. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 57; бројеви хумки су моји.
208. Исто, 59-60.
209. Исто, 59, 324.
210. Ј. Кострзењски, 1960, 50, са старијом литературом.
211. Г. Њетзел, 1979, 153.
212. Исто, 150-153; са анализом старих извештаја; упоредити Ј. Кострзењски, 1960, 50.
213. Према Г. Њетзел, 1979, 153-154.
214. Исто, 129-130.
215. Исто, 131-149.
216. Г. Вецелу није био познат податак из *ПВЛ*, 15, 211, о остављању пепела покојника у малој посуди на стуб.
217. Према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 218-220, са литературом.
218. Овде је опис громила наведен према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 156-160, уз неке

допуне.

219. Њ. Дрењко, 1954, 307.
220. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 340-342.
221. Исто, 159, преноси мишљење В. Древка да су то остаци уништеног кургана.
222. Њ. Дрењко, 1954; 309; Х. Золл-Адамикоња, 1975, 160.
223. Њ. Дрењко, 1954, 308.
224. Према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 193-205, са литературом.
225. Исто, 204-205.
226. Исто, 350-351.
227. По Х. Золл-Адамикоња, 1975, 200-202.
228. На пример, Н. Клаић, 10-14. и даље.
229. Ј. Белошевић, 1972.
230. Ј. Жеравица, 1986, 161-164; И. Чremoшник, 1970, 100-101, М. Косорић 1985, 8.
231. За литературу о Коман култури видети В. Поповић, 1988.
232. И. Чremoшник, 1970а, 58-83.
233. И. Чremoшник, 1977.
234. В. Ћурчић, 1902, 238.
235. На пример, код Ливна је откопано 355 скелета (Ш. Бешлагић, 1964), а код Руме 545 (Д. Минић, 1995), оба из Ц-ХV stoleћа.
236. Дукља, Травунија и Захумље се са једне стране граниче морем, а са супротне кнежевином Србијом, као и Хрватском – Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, гл. 30, VIIV II, 1959, 34-35.
237. В. Ћурчић, 1902, 245-246, сл. 28; А. Бенац, 1985, 171.
238. Исто, 242-243, сл. 17.
239. И. Селлусе, 1939, објављује шест примерака – 40, 61, Т. XX/1, 2, VIII/26 (Сисак); В. Даутова – Рушевљан, 1990, сл. 8 (Светозар Милетић).
240. Упоредити светишшта истраживана у руским земљама – В. В. Седов, 1982, 261-266, са литературом.
241. Б. Бацзујска, У. Мај, 9181, 173-175, сл. 3; одговарајућа пећ нађена је и у Мачковки у долини Сана – по М. Парцзењски, 1988, 171-172, Т. XV.
242. Према М. Парцзењски, 1988, 152-153, Т. LXIII; (Котово); 154-157, Т. XIV, XXI, XXVI (Краков, Нова Хута); 199, Т. XXIV (Злотники), 203, Т. XL.
243. В. В. Седов, 1982, 56, Т. ЦVI/10 (Кривићи), 65, Т. XX/9 (Новгородски Словени).
244. И. Чremoшник, 1977, 290-293. и другде.
245. Ј. Цвијић, 1922, 354-357.

246. На пример, Пшчев, по М. Парцзењски, 1988, 181, Т. LXIV.
247. М. Парцзењски, 1988, 191-192, Т. LXXXIV. (Шелиги), 149, Т. LX (Јазов)
248. Необјављено; упоредити М. и Ђ. Јанковић, 1990, 21-22.
249. Ј. Цвијић, 1922, 379.
250. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 157-158.
251. М. Парцзењски, 1988, 175, Т. LXXVIII, (Новини), 183-184, Т. LXXVII (Радзиејув), 191-192, Т. LXXXIV (Шелиги), 204, Т. XLIV, 206, Т. XLIV, 208, ЛП (Жуковице), итд, са литературом.
252. И. Чремошник, 1977, план 2.
253. Ј. Цвијић, 1922, 351. и даље.
254. М. Парцзењски, 1988, 204, Т. XLIV (јама 118), 209, Т. LVI (јама 100) и друге сличне јаме без трагова паљевине.
255. Исто, Т. VII.
256. И. Чремошник, 1977, 230 - објекти су откривени геолошком бушилицом, а не археолошким рововима.
257. Ј. Цвијић, 1922, 349-350.
258. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 22.
258. Та налазишта истраживала је И. Чремошник, али није успела да на задовољавајући начин издвоји и датије касноантичке слојеве из времена пред хунску најезду, што је очигледно у Жабљаку – И. Чремошник, 1970, 99-108, Т. IV, VI.
260. И. Чремошник, 1970, 50.
261. Упркос јасним подацима Прокопија, има покушаја да се византијско ослобађање Далмације одложи – Ј. Медини, 1980, 386-434.
262. Из папске преписке зна се да Словени 600. године угрожавају Салону; папа Григорије И, *Писма*, Х15.
263. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, VIIV II, 1959, 49.
264. Прокопије, *Готски рат* III, 40, VIIV II, 1955, 45 – 46.
265. А. Јуришић, 1961, 175-167, сл. 30-32.
266. Таква грнчарија најбоље је позната из Вишића – И. Чремошник, 1965, 205-206, Т. XIII/37-45.
267. И. Чремошник, 1970.
268. Теофан, *Хронографија*, 356,18 — 359,26.
269. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20.
270. О археолошком праћењу Кувера видети Ј. Њернер, 1983.
271. Н. Клаић, 1975, 165-173.
272. Видети Н. Клаић, 1975, 172. и Р. Новаковић, 1982, 23-38.

273. В. В. Седов, 1982, 95 и даље; М. Мацреа, 1960; М. Цом^а, 1960.
274. И. П. Русанова, 1993, 193-195; Т. Ф. Никитина, 1974, 73-79.
275. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-386; није ми био доступан други део овог дела, објављен 1979, *Анализа*.
276. В. В. Седов, 49-50, 62 и даље.
277. А. Јовановић, 1984.
278. По А. Маиури, 1953, 121-122 фреска из Помпеја, Национални музеј у Напуљу
279. А. Јовановић, 1984.
280. Исто, 88-99.
281. Такве су користили и Етрурци - Г. Лаффоргуе, 1965, 449-450, сл. 158 (Албалонга, VIII-VI ст. старе ере); Х. А. Стутзер, 1965, 96, сл. 114 (IV-III ст. старе ере).
282. А. Јовановић, 1984, 79.
283. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-387.
284. Исто, 182-188.
285. Исто, 120-138.
286. Исто, 73-79.
287. Исто, 78, сл. 25 еф.
288. Такве примере из Миропоља наводи И. П. Русанова, 1973, 29, Т. 42/1.
289. Исто, Т. 42/2.
290. В. В. Седов, 1982, 50.
291. Исто, 119-120, Т. XXX/32.
292. Исто.
293. И. П. Русанова, 1993, 173-175.
294. Л. В. Вакуленко, М. В. Смишко, 1986, 126-127, И. П. Русанова, 1993, 179-181.
295. Ј. А. Симионович, Н. М. Кравченко, 1983, 41, напомена 3.
296. А. Јовановић, 1984, 68-70.
297. Х. Золл-Адамикоња, 1975, 322-387.
298. Код источних Словена почев од XI столећа – В. В. Седов, 1982, 97-98 (Волињани, са ћумуром-жаром у ракама), 117 (Дреговићи); упоредити и М. Лутовску 1989.
299. А. Ниенџ³оњски, 1964, 235-236.
300. Л. В. Вакуленко, М. В. Смишко, 1986, 115 (Переросљ).
301. В. А. Рѣбаков, 1987, 87-92.
302. В. В. Седов, 1982, 42, Т. XII/5, са кружном оградом.
303. Р. Б. Пандеу, 1990, 65.

304. Г. Марјановић-Вујовић, 1984, 68.
305. Према обавештењу Д. Мадаса, који се у то лично уверио приликом студијског боравка у Индији, на чему му захваљујем.
306. По Х. Золл-Адамикоња, 1975, 78-25. еф; упоредити Х. Брацхманн, 1978, 23-24, сл. 9, који наводи налазе таквих подница између Полабља и Солаве.
307. *ПВЛ* И, 15, 211; видети страну 10, ове књиге.
308. На пример у Миропољу западно од Житомира – И. П. Русанова, 1973, 28, 40.
309. Г. Њетзел, 1979, 150.
- 309а. Р. Б. Пандеу, 1990, 282-283.
- 309б. Исто, 200-201, 283-284, П. Б.
310. Редак налаз таквог штита објавио је Е. Шулд из Великог Радена – према *Дие Слањен*, 294, сл. 143а.
311. Теофилакт Симоката, *Историја*, VI 9, VII И, 116.
312. Псеудо-Маврикије, *Стратегикон*, Цап. 5, 273, VII И 132.
313. Свети Бонифације, *Писма*, 73, према Х. Золл-Адамикоња, 1975, 282-283.
314. Тацитова *Германија*, 46, превод и коментар В. Чајкановића, 34.
315. Масуди, *Златни лугови*, глава XXXIV.
316. Према Т. Лењицки, 1955, 151-152, упоредити и А. Р. Гаркави, 1870, 166.
317. А. Р. Гаркави, 1870, 135-137, 160-169.
318. Т. Лењицки, 1955, 151.
319. Исто.
320. Р. Б. Пандеу, 1990, 190-218, 279-285.
321. Исто, 209-211.
322. В. Н. Топоров, 1987, 28-30.
323. Т. Лењицки, 1955, 130. и другде.
324. Л. А. Динцес, 1947, 76-79.
325. *ПВЛ*, И, 15, 211.
326. В. В. Седов, 1982, 144. и другде.
327. Л. А. Динцес 1947, Б. А. Рѣбаков, 1987, 89-92.
328. Исто; упоредити В. В. Милџиков, 1981, 31.
329. Ш. Бешлагић, 1982. 372-379.
330. Исто, 359-371.
331. Ш. Бешлагић, 1982, 87, Т. II/Е-И; VIII/б-6.
332. Ш. Бешлагић, 1962, 101, сл. 139, 140.

333. Ш. Бешлагић, 1982; 104; на стубу из Доње Згошће спомиње се бан (Босне) – М. Вего, 1970, број 246.

334. Т. Лењицки, 1955, 149.

335. Ш. Бешлагић, 1954, 208-210, сл. 32-35.

336. И. Панчевски, 1993, 46-148.

337. Н. Дудић, 1995, 66, Т. 98.

338. В. Марковић, 1953.

339. В. Н. Топоров, 1987.

340. Ј. Ердѣљановић, 1922, 74-75.

341. С. Тројановић, 1982, 2-4.

342. Законик цара Стефана Душана В, 1975 (члан 25 у Атонском рукопису); II, 1981 (члан 11 у Студеничком рукопису, члан 21 у Хиландарском, Ходошском и Бистричком рукопису)

343. С. Тројановић, 1930, 54.

344. В. Чајкановић, 1941, 136-137.

345. Исто, 62, 31. другде; Р. Е. Боровскиу, 1982, 68-69, 99.

345а. Р. Ивековић, 1991, 81-83 (*Ргведе*, II, 163: “Похвала жртвеном коњу”); 162-163.

346. М. Филиповић, 1958.

346а. М. Ћоровић-Љубинковић, 1959.

346б. Јустин (Поповић), 1997, 23-27 (2 август).

346в. Према Ф. Цаброл - Х. Леклерцл, 1922, 632-647.

346г. Ј.Несторовић, Р.Николић, 1987, са литературом.

346д. Љ.Шпаравало, 1979, (Славогостићи, Орах, Бијелач, Хум).

347. *ПВЛ* II, 11, 207: “По мнозѣхѣ же времѣхѣ сѣли сутѣ словѣни по Дунаеви, гдѣ естѣ нѣне Угорѣска землѣ и Болгарѣска. И от тѣхѣ словѣни разидошасѣ по землѣ и прозвашасѣ именѣ своими, гдѣ сѣдше на которомѣ мѣстѣ. ꙗко пришедше сѣдоша на рѣцѣ имѣнемѣ Марава, и прозвашасѣ морава, а друзин чеси нарекошасѣ. А се ти же словѣни: хрватѣ бѣли и серебѣ и хорутанѣ.”

348. Ј. Цвијић, 1922, 279-286.

349. *ПВЛ* II, 15, 211: “... и браци не бѣваху вѣ них, но игриаа межу селѣ, схожахусѣ на игриаа, на плѣсанѣ и на всѣ бѣсовѣскаѣ пѣсни, и ту умѣкаху женѣ собѣ, с нею же кто сѣвѣашесѣ;”

350. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, VIIII II, 1959, 26.

351. Јован Кинам, 102.18 – 103.19, VIIIV IV, 1971, 23-26.

352. Виљем Тирски, 946-947, IBI XII, 1965, 195.

353. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, VIIIV II, 1959, 46-47.

354. П. Ј. Сцхафарик, 1847, 243; упоредити VIIIV II, 1959, 46.

355. *Народи мира*, 592; С. Сакач, 1994.
356. В. В. Седов, 1982, 123-129.
357. И. П. Русанова, 1980, 331 (Черновка), које В. В. Седов, 1982, 126, приписује Хрватима.
358. И. Чремошник, 1979а.
359. Амијан Марцелин, *Историја*, XXXI, 3, 8, 4, 2 – IBI II, 1958, 161-162.
360. Приск, *Историја*, Фрагмент 1, VIIV И, 1955, 9.
361. Упоредити Р. Новаковић, 1970, 115-116.
362. Упоредити коментаре Б. Ферјанчића за *Спис о народима* Константина VII Порфирогенита, VIIV И, 1955, 46-50. и другде, и Н. Клаић, 1975, 36-38. и даље.
363. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, VIIV И, 1955, 47-49.
364. Видети коментар Б. Ферјанчића у VIIV И, 1955, напомена 148.
365. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 19-20.
366. Ђ. Јанковић, 1993, 20, (= Ђ. Јанковић, 1995, 126, Енглисх).
- 366а. Упоредити Б. Ферјанчић, 1996, који не прихвата ово и друга нова тумачења података Константина VII Порфирогенита.
367. Ј. Ковачевић, 1964, 187-188.
368. Ј. Медини, 1980, 398-434, учивши неке нејасноће око овог рата, преувеличава улогу Гота.
369. Прокопије, *Готски рат*, И 7, VIIV И, 1955-31-33, коментар Ф. Баришић.
370. О готским налазима у западној Далмацији и Либурнији видети З. Вински, 1973, 189-192 и даље.
371. Прокопије, *Готски рат*, III 40, VIIV И, 1955, 45-47.
372. Ђ. Баслер, 1972.
373. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 32, VIIV И, 1955, 49.
- 373а. За последње тумачење писаних извора о покрштавању Срба видети Љ. Максимовић 1996.
374. Исто, глава 31, VIIV И, 1955, 40-41.
375. Х. Гелзер, 1901, 538.
376. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, главе 29. и 30, VIIV И, 1959, 9-13, 27-30.
377. Папа Григорије И, *Писма*, Ц, 15, IBI II, 195, 377-378.
378. И. Маровић, 1984, помера на основу сумњивог комада новца из оставе и случајних налаза новца, пад Салоне на почетак тридесетих година VII столећа.
379. По И. Мирник, 1975, К. Пач даје податке о остави солида са последњим комадима Јустина II (565-578) из Грабовика код Љубушког, а И. Мирник, 1982, објављује скупни налаз

бронзаног новца са последњим комадом из 574/5. године, са Мајсана у Пељешком каналу.

- 380. Ј. Белошевић, 1972.
- 381. Према Вечерњи лист, Загреб, 28. јуна 1995. године, стр. 18.
- 382. Ђ. Јанковић, 1996, у штампи.
- 383. Према М. Парцзењски, 1988, Т. XL/8-9 и слични (Жуковице); Т. XXXI/4 (Шарбија).
- 384. Ђ. Јанковић, 1996, у штампи.
- 385. Х. Фриесингер, Х. Керцхлер, 1981, 258-261, сл. 57.
- 386. Х. Брацхман, 1978, 91-102, сл. 41 еф.
- 387. Видети напомене 393 и 394.
- 388. М. и Ђ. Јанковић, 1990, 20.
- 389. Ђ. Јанковић, 1997, у штампи.
- 390. *Дие Слањен*, 1985, 37 и другде, према Фредегар, *Хроника*, IV, 168.
- 391. Ј. Херрманн, 1973, 40-43.
- 392. Х. Фриесингер, Х. Керцхлер, 1981, 258-261.
- 393. Ј. Њернер, 1950, 151-152, Т. 27/1-2; Гх. И. Петре, А. Стоицу, 1976.
- 394. Ј. Њернер, 1950, 152, Т. 28/12-13; Ф. Пренди, 1980, 129, 132, Т. XX/3 = XIV/36.
- 395. Упоредити коментар В. Ферјанчића у VIIV II, 1959, 37-38, као и Г. А. Хабургаев, 1979, 202-203, В. В. Седов, 1982, 125.
- 396. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, VIIV II, 1959, 35.
- 397. Ј. Белошевић, 1980.
- 398. Исто.
- 399. Исто, 130-132.
- 400. В. Делонга, 1981, 202-207.
- 401. Ј. Белошевић, 1980, 67-69.
- 402. В. В. Седов, 1982, 126.
- 403. Р. Турек, 1956.
- 404. Потпун преглед литературе о овој култури даје В. Поповић, 1988, 201-250.
- 405. Ј. Белошевић, 1980, 92-93, Т. XXXV/10.
- 406. Ф. Пренди, 1980, 139, Т. XIII-XXIV; С. Анамали, Х. Спахиу, 1988, 57-58.
- 407. *Чуда светог Димитрија II 5*, VIIV II, 1955, 211-216.
- 408. Ј. Њернер, 1983.
- 409. Б. Бабиџ, 1995.
- 410. Ж. Н. Вџжарова, 1976, 380, сл. 123/5, 124/1, 125/2, 8, 131/5, 213/2 (огрлице); 355, сл. 72/3, 176/5 (секире).

411. За сахрањивање код Обра, који су господарили Средњим Подунављем, видети Ј. Ковачевић, 1977, 200-204.
412. Ј. Белошевић, 1980, 65, са литературом.
413. Б. Цхроповскý, 1986, 21-32 и даље са литературом.
414. С. А. Плетнева, 1959, 230-239, приписује то посуђе номадима; упоредити сл. 18/5, 26/1, 4-8, 23/2, итд. 415. Н. Клаић, 1975, 19-22.
416. А. Маргетић, 1977, изнео је теорију да су Хрвати дошли на крају VIII – почетку IV столећа, што је одмах прихватила Н. Клаић, 1989, 25-34, сматрајући да су тада и Срби дошли.
417. Ауто атлас ЧССР, 1:400.000, Слованскá картографиá, Братислава, 1971.
418. Према Дие Куенрингер, 1981, Т. 1-2, 4, са литературом (то могу бити сложенице са називом за кртицу или корњачу, што ми не изгледа вероватно); О. Кронстеинер, 1978, 131, ове топониме не бележи као хрватске, изведене од хрватског имена.
419. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, главе 30-32; VIIV II, 1959, 30-31, 37, 47.
420. Обично се мисли да је реч о Баварији – упоредити коментар Б. Ферјанчића, VIIV II, 1959, 30.
421. Видети коментар Б. Ферјанчића, VIIV II, 1959, 38-39.
422. Д. Јеловина, 1976, 21-24, 50, са литературом, који их приписује Хрватима.
423. Упоредити В. Делонга, 1981, 202-207.
424. Према Н. Клаић, 1975, 168, која сматра да је реч о Хрватима.
425. Н. Клаић, 1975, 208-212, и Р. Новаковић, 1981, 23-38.
426. *Анали Франачког краљевства* бележе под 822. годином: “Лиудевитус Сисциа цивитате релицта, ад Сорабос, љуае натио магнам Далматиае партем обтинере дицитур, фугиендо се цонтулит”, Доцумента, 1887, 327.
427. Видети коментар В. Ферјанчића у VIIV II, 1959, 18-19, 32-33.
- 427а. Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, глава 30, VIIV II. 1959, 36.
428. З. Вински, 1985; Исти, 1984, 183-192.
429. А. Маури, 1953, 17, објављује слику погребног кола из V столећа старе ере (гробница у Руво) и “сакрални пејзаж” из Помпеја (121-122, на коме су, по мом уверењу, приказани дрвени маузолеји).
430. Б. Рауниг, 1974, 39 и другде. Т. 31/11, која сцену са урне у виду куће из Рибића тумачи као поворку.
431. Ш. Бешлагић, 1982, 285-290, 296-314 и даље, са литературом.
432. Исто, 309.
433. Исто, 551-556, наводи сличне споменике и код Малисора; Н. Дудић, 1995, 88-90, 98 и другде.
434. Упоредити И. Енчев-Видо, 1994.

435. О. Зиројевић, 1996, 56.

436. Ш. Бешлагић, 1982, 542-544, сл. 211; К. Јиричек (1875), 1959, 49.

437. А. Фортис (1774), 1984, 32-35 и другде; српско становништво Далмације назива Морлацима.

439. Н. Радојчић, 1927; упоредити и коментар Б. Радојчића на податке Скиличиног настављача, Нићифора Вријенија и Јована Зонаре у VIIV III, 1965.

438. Ј. Цвијић, 1922, 279-286 и другде.

440. Б. Ферјанчић, 1988.

441. В. Чајкановић, 1941, 15

442. В. Чајкановић, 1924, 1-24, 150-155; 1941, 126-128.

443. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, 1970, 14-15.

444. Предање је забележено 1992. године у Мркоњић Граду.

445. Рудолф Арчибалд Рајс, “Чујте ме Срби”, НИН, 13 и 20. август 1989.: “... ви нисте побожни, ви нисте прихватили библијског Бога, већ сте Га претворили у вођу, свемогућег вођу вашег народа... Религија је свакако, моћно средство поретка. Ви сте је, инстинктивно, прихватили на један “народски” начин. И она вас одржава. Чувајте ту драгоцену народну веру, јер оног дана када је напустите бићете изгубљени!”

446. У *ПВЛ*, И, 22, сачувано је предање да су Словенима проповедали хришћанство апостол Павле у Поморављу, а апостол Андроник, ученик Павлов, у Сирмијуму (Сремска Митровица). У Далмацији постоје предања о апостолу Павлу на више места. У манастиру Крки то предање су сачували православни монаси – А. Фортис (1774), 1984, 77; упоредити и Еп. Никодим (Милаш) (1901), 1989, 64-67. Слично и код Требиња постоји пећина апостола Павла.

447. О томе је оставио податке Свети Јероним – писмо ЦVII, 2-IBI II, 1958, 219.

448. Д. Драгојловић, 1987, 158-159.

449. П. Влаховић, 1972, 81-83 (чесница); М. Филиповић, 1951, 126-130, 152-153 (црепуља и погребни обичаји)

450. На пример, Г. А. Хабургаев, 1979, 211-212.

451. На пример, Пауни, двор Немањића на Косову, и истоимени град у Индији; Инђија, итд.

452. А. Лома, 1996.

453. С. Тројановић, 1930, 318-319.

454. Ј. Херрманн, 1973, 42-43.

455. По патријарху Нићифору, *Историја*, 12, Авари су изненада напали Цариград и одвели 270.000 становника у ропство; приближно у исто време Словени и Авари су нападали Солун – *Чуда Светог Димитрија*, II, 2, VIIV I, 1955, 194-196.

456. Музеј у Добоју располаже налазима грнчарије из града Добора код Модриче, који се могу повезати са сличним из Неготинске крајине VII stoleћа.

457. Ј. Корошец, 1958.

458. Павле Ђакон, *Историја Лангобарда*, В, 29, IBI II, 1958, 415-416.

459. Исто, IV, 44, IBI II, 1958, 415; том добу припадају неки налази са Мајсана у Пељешком каналу – Ц. Фисковић, 1981, 151-152, сл. 2-5 и друго.

Садржај

ПРЕДГОВОР

УВОД

Погреб код Словена

Писани извори о погребу 10

Истраживање словенских гробова раног средњег века 11

КАТАЛОГ ГРОМИЛА 15

Ботул Пискулуи, Велики Остров, Турн Северин 15

Равна гора, планина Островица, Призрен - Штрпце 20

Кавала и Паљевина, Љутићи, Пљевља 22

Горња Лијеска, Вишеград 36

Громиле, Закмур, Србиње (Фоча) 36

Радешини, Зубци, Требиње 38

Падина Голог брда, Доње Полице, Требиње 39

Радић, засеок Вољице код Корита, Билећа 40

Крива продол, Лакат, Невесиње 41

Султићи - Брдо, Сеоница, Коњиц 42

Борова глава, Раковац, планина Озрен, Маглај 43

Брешчићи, Врањак, Модрича 44

Петровац, Петровац 46

Грчка црквина, Цимеше, Петровац 51

Подови, Црљивица, Дрвар 54

Трнова пољана - Корита, Ресановци, Грахово 58

Тавани, Србски кланац, Купиново, Доњи Лапац 64

Громиле, Врбник, Книн 66

Круглица - ограда Машића, Рамљане, Книн 73

Гробље - Ченићи, Уздоље, Книн 75

Подаци о налазиштима која нису истраживана 80

ГРОМИЛЕ СРБА У ДАНАШЊОЈ

НЕМАЧКОЈ И ПОЉСКОЈ 87

Бјалогора, Згожелец, Броцлав	87
Гаро, Финстервалд, Доње Лужице	89
Скоков, Опоље Лубелско, Лублин	92
Липско, Замошћ, Лублин	92
Бјаловијешка пушћа, Хајновка, Бјалисток	94
РАЗВРСТАВАЊЕ ГРОМИЛА	99
Простор, положај и распоред громила	99
Врсте громила	103
Датовање	109
Громиле и словенски кургани	111
ПОГРЕБНИ ОБРЕД	117
Громиле Срба у светлу неких других података	120
ГРОМИЛЕ И ИСТОРИЈА СРБА	129
ЗАШТО СУ СРБИ БИЛИ ОСОБЕНИ	
(УМЕСТО ЗАКЉУЧКА)	147
ПОГОВОР	155
SERBIAN GROMILAS - FORENJORD	157
БИБЛИОГРАФИЈА	167